

**DRUŠTVO
EKONOMISTA
BEOGRADA
osnovano 1932**

**EKONOMSKI
VIDICI**

**ISSN 0354-9135
UDK-33
COBISS.SR-ID 116154887**

**Godina XXIV, Broj 1-2
Beograd, jun, 2019.**

EKONOMSKI VIDICI

Časopis Društva ekonomista Beograda (Osnovano 1932.g.)

Godina XXIV

Beograd, jun 2019.

Broj 1-2 str. 1 - 122

Izdavač:

Društvo ekonomista Beograda,
Beograd, Kneza Miloša 12
Tel/faks: 011/2642-026
AIK BANKA A.D. BEOGRAD
Tkući račun: 105-2149076-03
Web: deb.org.rs
E-mail: debeograd@gmail.com

Predsednik Društva ekonomista Beograda:

dr Gojko Rikalović

Glavni i odgovorni urednik

dr Jelica Petrović - Vujačić

Redakcija, Board of Editors

Редакционная коллегия

dr Jelica Petrović - Vujačić, dr Zorka Zakić,
dr Vesna Milićević, dr Petar Đukić, dr Ljubinka Joksimović, dr Gojko Rikalović,
dr Milan Šojić, dr Jugoslav Mijatović, dr
Srreten Vuković, dr Sida Subotić, dr Nataša
Cvetković, dr Radmila Grozdanić, dr Snežana
Grk, dr Bojan Ilić, dr Gordana Kokeza, dr
Dejan Molnar, akademik Časlav Ocić, dr Slobođan Kotlica, dr Rajko Bukvić, dr Mirjana
Gligorić, dr Hristina Mikić, dr Milan Beslać

Tehnički urednik:

Slavomir Mirković

Štampa:

ALKAGRAF, Beograd

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Publisher:

Economists Association of Belgrade
(Founded in 1932),
Beograd, Kneza Miloša 12
Tel/fax: 011/2642-026

President of Economists Association of Belgrade:

dr Gojko Rikalović

Editor-in-Chief:

dr Jelica Petrović - Vujačić

Technical Editor:

Slavomir Mirković

Издательство:

Союз экономистов Белграда,
Београд, Кнеза Милоша 12
Тел/факс: 011/642 026

Председатель Союза экономистов Белграда:

др Гојко Рикаловић

Главный ответственный григорий редактор:

др Јелица Петровић - Вујачић

Технический редактор:

Славомир Мирковић

SADRŽAJ

Nataša Stanojević

ULOGA INFORMACIONIH TEHNOLOGIJA U ODRŽIVOM RAZVOJU POLJOPRIVREDE	1
---	---

Zorka Zakić i Vladimir Zakić

ZADRUGARSTVO KAO REALNI PROMOTER ODRŽIVOG	
RAZVOJA RURALNIH PODRUČJA U SRBIJI	17

Žaklina Stojanović i Svetlana Popović

ODRŽIVOST I KVALITET VEZA IZMEĐU POLJOPRIVREDNIKA I KREDITNIH INSTITUCIJA U SRBIJI.....	29
--	----

Marija Koprivica i Tatjana Rakonjac-Antić

RAZVIJENOST OSIGURANJA U POLJOPRIVREDI U SRBIJI I U ZEMLJAMA EVROPSKE UNIJE	43
--	----

Sonja Josipović

POTENCIJALI I IZAZOVI RAZVOJA RURALNIH PODRUČJA SRBIJE	59
---	----

Emilija Manić i Irena Janković

ODRŽIVOST U SEKTORU MALINARSTVA: PRIMER SRBIJE ..	79
---	----

Gojko Rikalović i Dejan Molnar

SRBIJA I KOSOVO I METOHIJA: STANJE I ANALIZA MAKROEKONOMSKIH INDIKATORA U PERIODU 2003-2017. GODINA.....	93
--	----

Marija Indin

IZAZOVI I PREPREKE PRI KORIŠĆENJU OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE U SRBIJI	111
---	-----

UPUTSTVO ZA AUTORE	119
--------------------------	-----

Originalni naučni rad

ULOGA INFORMACIONIH TEHNOLOGIJA U ODRŽIVOM RAZVOJU POLJOPRIVREDE

Nataša Stanojević*

stanojevic.natasa@vsdositej.edu.rs

Rezime

U radu se analizira potencijalni uticaj informacionih tehnologija (IT) na kvalitativno i kvantitativno unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Koncept održivog razvoja kao alternativa rastu, nameće novu tehno-ekonomsku paradigmu u poljoprivredi. Ona podrazumeva ekonomiju znanja naspram dominacije fizičkog kapitala i rada, i fokus na specifičnim uslovima i potrebama pojedinačnih podneblja i farmi, umesto univerzalnih rešenja. U radu se analizira značaj primene IT u prikupljanju agro podataka sa terena, njihov potencijal za funkcionalnu obradu tih podataka kao pomoć pri odlučivanju o primeni postupaka i preparata, kao i uloga IT u realizaciji procesa u okviru poljoprivredne proizvodnje. U zasebnom poglavljtu procenjene su potrebe i mogućnosti poljoprivrede u Srbiji za implementacijom konkretnih informacionih tehnologija. Procena je izvršena na osnovu vlasničke strukture i veličine poljoprivrednih gazdinstava, ekonomске snage države i rezultata dosadašnjih inicijativa i projekata u ovoj oblasti. Rezultat istraživanja ukazuje na to da IT imaju potencijal da odgovore na visoke i brojne kriterijume održive poljoprivredne proizvodnje, da njihova implementacija nije nedostupna ni slabo razvijenim privredama i pojedinačnim gazdinstvima, ali da u Srbiji nema političke odlučnosti i organizacionih mogućnosti, koji bi obezbedili da neposredni proizvođači u poljoprivredi ostvare prednosti novih tehnologija.

Ključne reči: poljoprivreda, održiv razvoj, informacione tehnologije, digitalne platforme, internet stvari.

* Visoka škola akademskih studija „Dositej“, Beograd.

UVOD

Poljoprivreda i proizvodnja hrane generalno, konstantno se suočavaju sa izmenjenim zahtevima u pogledu količine, kvaliteta, zdravstvene ispravnosti, ekoloških standarda, cene, stepena obrade itd.

Savremen izazov za poljoprivredu je da na ove zahteve odgovori, ne samo povećanjem proizvodnje, već metodama koje su u skladu sa principima *održive* proizvodnje. U najširem smislu koncept održive poljoprivrede obuhvata ekološke, ekonomske i socijalne parametre, dok se uže definisani koncepti uglavnom bave ekološkim aspektima poljoprivrede. Održivo intenziviranje znači produktivnu poljoprivrednu koja čuva i povećava prirodne resurse.

Intenziviranje proizvodnje hrane više nije moguće na isti način kao u proteklim decenijama. Tehnološki napredak u oblasti hemijske industrije doveo je do devastacije prirodnih resursa, zemljište je degradirano decenijskom prekomernom upotrebom veštačkih đubriva, pesticida, herbicida i fungicida. Prema proceni OECD (2016, p. 33) polovina obradivog zemljišta u svetu je degradirana. Vode su zagađene ispiranjem ovih hemijskih supstanci, hrana hemijski štetna, biološki nekvalitetna i nutritivno osiromašena. Pored toga, hemijska sredstva više ne doprinose povećanju prinosa. Povećava se samo njihova količina za iste prinose. Napredak u oblasti mehanizacije je imao znatno bolje efekte, ali dalja mehanizacija takođe ne može povećati proizvodnju hrane, jer je dostigla svoje granice. Drugo, ona je direktni uzročnik masovne nezaposlenosti i napuštanja ruralnih krajeva, što u dužem roku vodi, i dovelo je, do smanjivanja poljoprivredne proizvodnje ruralnom emigracijom.

Oblast koja nudi nova značajna rešenja za povećanje proizvodnje bez dodatnog narušavanja zdravlja čoveka i njegove okoline su informacione tehnologije.

1. NOVA TEHNO-EKONOMSKA PARADIGMA U POLJOPRIVREDI

Pokazatelji tehnološke promene ukazuju na funkcionalno najznačajniji proces koji se odvija u svetskoj privredi i koji daje dominantna obeležja njegovoj restrukturaciji u celini. Taj proces se najčešće karakteriše kao treća

tehnološka revolucija ili naučno-tehnološka revolucija (Kotlica, Rankov, 2014). Umesto produktivnosti materijalnih faktora, kao dominantnog kriterijuma uspešnosti u prethodnoj tehnološkoj paradigmi, produktivnost nematerijalnog, činilaca iz kompleksa istraživanja i razvoja (*R&D*), postaje ključna za ekonomski uspeh i konkurenčku moć subjekata svetske privrede.

Nematerijalne investicije se sve više nalaze u samom središtu reprodukcionog procesa. Materijalni (vidljivi) kapital ne samo da nije jedina, nego nije ni najvažnija determinanta produktivnosti privrede i njenog razvoja. Istorija progrusa industrijskog sveta, posebno u zreloj fazi, delo je angažmana zaposlenih u *R&D* sektoru, a ne fizičkog rada (Kotlica, Rankov, 2014).

Revolucija u tehnici i tehnologiji je stvorila osnov za radikalnu promenu i uvela svet u novi modus rasta i civilizacijski kontekst koji većina autora naziva *kreativnim, inovacionim društвom ili društвom znanja*.

Nova tehno-ekonomска paradigmа znatno sporije prodire u poljoprivrednu nego u ostale privredne oblasti. Zbog bazične prirode poljoprivredne proizvodnje, fizički rad i materijalne investicije, još dugo će imati dominantnu ulogu. Međutim, prodror novih tehnologija u poljoprivrednu je neminovnost. Promena tehnološke paradigmе je jedini način da poljoprivreda odgovori na sve snažnije društvene zahteve, formalne standarde, ali i realne potrebe za primenom koncepta održive proizvodnje.

Nova paradigmа u poljoprivredi, definisana od strane FAO (2010), kao održivo intenziviranje proizvodnje (*sustainable crop production intensification - SCPI*), predstavlja značajan otklon od univerzalnog pristupa proizvodnji, ka proizvodnji usmerenoj ka specifičnim zahtevima podneblja i farmi. Takođe podrazumeva dominaciju znanja (*R&D*) nad fizičkim radom i kapitalom. Pri tom se pod znanjem podrazumevaju istovremeno znanja utkana u informacione tehnologije, ali i znanja zasnovana na naučnim, eksperimentalnim istraživanjima u poljoprivrednoj proizvodnji.

U osnovi koncepta održivosti u poljoprivredi je potreba za uštedom inputa: vode, đubriva, hemijskih proizvoda, goriva za obradu zemljišta, mehanizacije itd.

Prema Svetskoj organizaciji za hranu i poljoprivrednu (FAO, 2010), osnovni principi održive poljoprivrede su:

1. korišćenje sorti i rasa sa visokom produktivnošću prema spoljnim inputima,
2. princip ekosistema: kruženje hranljivih materija, biološka fiksacija azota, predatorstvo i parazitizam,

3. minimiziranje primene tehnologija ili praksi koje imaju negativan uticaj na životnu sredinu i zdravlje ljudi,
4. ulaganje u znanja lokalnog stanovništva, njihovu sposobnost prilagođavanja i inoviranja,
5. participativni pristup lokalnom donošenju odluka.

Pored toga što donosi višestruku korist za bezbednost hrane i životnu sredinu, održivo intenziviranje pruža brojne pogodnosti malim farmerima i njihovim porodicama - koje čine više od jedne trećine svetske populacije - povećanjem njihove produktivnosti, smanjenjem troškova i jačanje njihovih kapaciteta za upravljanje rizikom.

Nova paradigma (FAO, 2017) uključuje naučna saznanja o brojnim agronomskim postupcima i merama, koji omogućuju implementaciju navedenih principa, odnosno, uštedu inputa, uz povećanje prinosa, kvaliteta i zdravstvene ispravnosti hrane. Osnove nove poljoprivredne paradigmе su:

- Smanjenje intenziteta obrade zemljišta, koja se donedavno smatrala neophodnom, a koja narušava njegovu strukturu i dovodi do gubitka hranljivih materija, vlage i smanjenja produktivnosti;
- Permanentna pokrivenost zemljišta, radi konzervacije vlage i hranljivih materija;
- Periodični uzgoj mahunarki, koje obogaćuju zemljište, na parcelama iscrpljenim uzgojem žitarica;
- Rotacija kultura, po utvrđenim principima (plodore);
- Precizna poljoprivreda, koja podrazumeva blagovremeno obavljanje poljoprivrednih radova, visoku produktivnost, smanjen broj operacija i nižu cenu rada. Biljke i stoka dobijaju upravo tretman koji im je potreban, a koji je utvrđen preciznošću koju čovek nema. Precizna poljoprivreda omogućava donošenje odluka o postupcima po kvadratnom metru, a ne za čitavo polje. Ona uključuje:
 - precizno navodnjavanje, koje može obezbediti značajnu uštedu vode;
 - precizno đubrenje, koje smanjuje upotrebu đubriva. U slučaju organskih đubriva, snižavaju se troškovi

- proizvodnje, kada je reč o veštačkim, istovremeno se štedi novac i čuva kvalitet zemljišta;
- preciznu upotrebu poljoprivrednih hemikalija. Na primer, cilj trogodišnjeg partnerstva kompanija Bosch i Bayer je da razviju tehnologiju pametnog prskanja, koja može da otkrije kojim delovima polja je potrebna primena herbicida.

Naučna saznanja u oblasti poljoprivrede i znanja sadržana u informacionim tehnologijama, u okviru nove paradigmе u poljoprivredi, nisu odvojene, već kompatibilne oblasti. Eksperimentalno utvrđene nove agronomске mere, mogu se sprovoditi i bez prisustva IT, ali njihovom primenom, ostvaruju svoje pune efekte.

2. PRIMENA IT U POLJOPRIVREDI

Implementacija i širenje IT u poljoprivrednom sektoru i ruralnim oblastima se odvija relativno sporo u poređenju sa drugim sektorima ekonomije gde savremene IT velikom brzinom nalaze široku primenu (Milovanović, 2014, p. 485). Kako je dalji razvoj ovih tehnologija izvestan u bliskoj budućnosti, može se očekivati povećanje njihove primene i u poljoprivredi.

Širok je raspon inovacija u oblasti digitalnih tehnologija, koje potencijalno mogu značajno promeniti način proizvodnje hrane. Neke se oslanjaju na satelitske podatke za praćenje rasta useva, kvaliteta zemljišta, vodnih resursa i klime, druge koriste senzore za prikupljanje podataka i napredne softvere za njihovu analizu. Primena ovih inovacija je veoma raznovrsna u poljoprivrednom i prehrabrenom sektoru: od jednostavnih aplikacija za mobilne uređaje do visokotehnoloških “digitalnih farmi” koje koriste integrisane sisteme koji uključuju satelite, bespilotne letilice, robotiku, senzore i analitiku velikih podataka (OECD, 2018, p. 2).

Nove tehnologije pružaju gotovo neograničene mogućnosti za prikupljanje agro podataka, njihovu obradu i dejstvovanje na osnovu procesuiranih informacija.

2.1. Primena IT u prikupljanju agro-podataka

Prikupljanje podataka dobilo je sasvim novu kvantitativnu i kvalitativnu dimenziju razvojem senzora, dronova i satelitske tehnologije.

Senzori su jedan od novijih načina prikupljanja informacija od značaja za poljoprivrednu proizvodnju. Oni mere: temperaturu vode, zemlje, vazduha, pritisak, vlagu u zemlji, lišću, krošnji itd. Složeniji senzori mogu čak odrediti potrebu za prihranjivanjem biljaka (UN, 2018, p.20). Izmerene vrednosti, senzori pretvaraju u digitalne podatke. Senzori postoje već izvesno vreme, ali je njihova primena u poljoprivredi nova. Smanjenje veličine i cene senzorskih tehnologija omogućuje njihovu integraciju u mnoštvo uređaja.

Satelitski podaci su, pored senzora, jedan od najčešćih izvora podataka koji se koriste u poljoprivredi. Njihova uloga u meteorologiji, kao važnom segmentu poljoprivredne proizvodnje, je nezamenljiva već nekoliko decenija. Ipak, mogućnosti nisu iscrpljene. Preciznija vremenska prognoza može pružiti poljoprivrednicima veoma značajne podatke za efikasniju proizvodnju.

Dronovi, odnosno bespilotne letelice, sa mogućnošću spektralnih snimaka mogu pratiti velike površine, čak nekoliko stotina hektara u jednom letu, izračunati razvoj biomase i status oplodnje useva (OECD, 2018, p. 6). To omogućuje lokalizovano upravljanje delovima farme. Dronovi se mogu koristiti i za kontrolu stada, ukoliko se radi o slobodnom uzgoju (UN, 2018, p. 20).

2.2. Obrada i transfer agro podataka

Sledeći nivo tehnoloških dostignuća je obrada ovih informacija i njihovo dopremanje do korisnika. Radi se digitalnim platformama, koje su povezane sa izvorom podataka, uključuju softverske aplikacije koje obrađuju dobijene podatke, a zatim obrađene informacije prosleđuju korisnicima. Njihova osnovna funkcija je da omoguće širok pristup ovim informacijama korisnicima, bilo da se radi o proizvođačima ili potrošačima. Informacije mogu biti veoma različite, od podataka o klimi, zemljištu i vodama, koji služe proizvođačima u proizvodnom postupku, do podataka koji omogućuju povezivanje proizvođača međusobno, sa potrošačima ili bankama, investitorima i slično.

Jedan od najsloženijih oblika digitalnih platformi u poljoprivredi su agrometeorološke platforme. Ove digitalne platforme su tehnički i finansijski dostupne individualnim poljoprivrednim gazdinstvima, ukoliko država obezbedi sistem agrometeoroloških stanica. Rezultati njihove primene su poljoprivrednicima vidljivi i statistički lako merljivi.

Same agrometeorološke stanice se razlikuju od klasičnih po tome što, pored merenja temperature, vetra, padavina i vlage u vazduhu, imaju senzore koji se odnose na specifične potrebe poljoprivrednih proizvođača.

Agrometeorološke stanice nalaze na maloj udaljenosti, od 1-2 km, umesto 10-20km koliko je rastojanje između standardnih meteoroloških stanica. Vremenska prognoza može imati važnu ulogu u poljoprivredi samo ako je pravovremena i vrlo precizna, a to znači da se mora odnositi na male oblasti (Bernardi, 2011; Sivakumar, Gommes, and Baier, 2000). Usmerenost ka specifičnim merama koje su prilagođene lokalnom uslovima, umesto univerzalnih mera, kako je navedeno, je okosnica nove tehno-ekonomske paradigme u poljoprivredi.

Agrometeorološke platforme, pored senzora, uključuju softver čija je namena pregled i obrada izmerenih podataka. Softveri imaju različite namene (Rauff and Bello, 2015) u skladu sa potrebama korisnika i obaveštavaju korisnike (aplikacijom na mobilnim telefonima ili računarima) o merama koje treba preduzeti. Aplikacije su različite, a među njima se sledeće informacije smatraju opštim i neophodnim.

- Podaci o potrebi za navodnjavanjem. U obzir se uzima nedostajuća količina vlage u zemljištu i prognoza padavina;
- Informacije o padavinama, čime se omogućuje odlučivanje o primeni herbicida i pesticida;
- Informacije o periodu veoma visokih temperatura, kada je poželjno zaseniti kulture, ukoliko za to postoje mogućnosti (Doblas-Reyes at all. 2010);
- Informacije o najpogodnijem periodu setve;
- Podaci o količini vlage u lišću, što određuje vreme pogodno za prskanje pesticidima i vreme pogodno za berbu (Arias, 2017);
- Jedna od najsloženijih, ali i najvažnijih operacija softvera je utvrđivanje uslova za razvoj konkretne gljivične ili bakterijske infekcije. Aplikacije javljaju korisnicima o potrebi za primenom određenog preparata za pravovremeno suzbijanje bolesti (Arias, 2017). Time se isključuje mogućnost intuitivne i prekomerne primene zaštitnih sredstava, čime se ostvaruje znatna ušteda i dobija zdraviji proizvod (Sivakumar,Gommes, and Baier, 2000);
- Bolesti domaćih životinja takođe se razvijaju pod dejstvom vremenskih uslova, posebno povećane vlage u kombinaciji sa vetrovima (Doblas-Reyes at all, 2010).

Ključna karakteristika agro-meteoroloških platformi je da su početni troškovi za državu relativno niski, troškovi funkcionisanja minimalni, dok su iznosi koje poljoprivrednici treba da izdvoje simbolični ili je usluga besplatna.

2.3. Uloga IT u automatizaciji poljoprivrednih aktivnosti

Automatizacija poljoprivrednih aktivnosti nije nova pojava. Velike, komercijalne farme imaju brojne automatizovane procese u stočarskoj proizvodnji (automatske hranilice, pojilice, mehanizmi osvetljenja ili otvaranja vrata), u biljnoj proizvodnji je najčešće automatizovano navodnjavanje. Uključivanje informacionih tehnologija u automatizovane postupke omogućuje pravovremeno sprovođenje specifičnih postupaka u skladu sa trenutnim potrebama određenog poljoprivrednog prostora.

Ovi sistemi imaju zajednički naziv *internet stvari* (*Internet of Things*), koji se odnosi na umreženost softvera i automata (UN, 2018, p.7). U najširem smislu, ovo su takođe digitalne platforme, samo nadograđene automatima. Radi se uglavnom o kombinaciji senzora i automata, koji međusobno komuniciraju putem IT i obavljaju potrebne radnje, moguće i potpuno bez učešća čoveka. Na primer, senzori za grad ili jaku kišu (digitalne tehnologije), povezuju se, najčešće internetom (informacione tehnologije) sa pokretnim krovom na parceli sa zasadima (klasična automatizacija). Prednost je što, po pravilu, u ovim situacijama čovek nema vremena da reaguje.

Rezultat primene internet stvari u poljoprivredi su *pametne farme*.

Pametne farme potencijalno mogu značajno doprineti poboljšanju kvaliteta i održivosti proizvodnje hrane, ne samo količine. Proizvodnja na pametnim farmama uključuje iste faze kao digitalne platforme. Prikupljanje informacija, dijagnostika, obrada podataka i donošenje odluka, na osnovu unapred definisanih obrazaca, su delovi digitalne platforme. Poslednji korak u konceptu pametnih farmi, koji nije uključen u digitalne platforme je sprovođenje aktivnosti. Ovaj korak razlikuje digitalnu platformu, koja izveštava i savetuje korisnika, od interneta stvari, odnosno pametne farme, koja sama obavlja potrebne postupke.

Pametni staklenici tehnologijom interneta stvari vrše precizni nadzor i kontrolu uslova, eliminujući potrebu za ručnom intervencijom, omogućuju optimalno korišćenje resursa i inputa.

Troškovi implementacije pametne farme ili plastenika još uvek ih čine nedostižnim pojedinačnim farmerima.

3. MOGUĆNOST PRIMENE INFORMACIONIH TEHNOLOGIJA U POLJOPRIVREDI SRBIJE

Potencijal novih tehnologija za unapređenje poljoprivrede je nesporan, ali svakom proizvođaču i državi ostaje pitanje koji segmenti novih tehnologija su najpotrebniji, najefikasniji, koje tehnologije su tehnički i finansijske dostupne. Pri odlučivanju se mora imati u vidu veličina i snaga privrede u celini, ponuda i tražnja za hranom na datom tržištu, vlasnička struktura poljoprivrednog zemljišta, veličina preduzeća u proizvodnji hrane, bilo da su u sektoru poljoprivrede ili prehrambene industrije i brojni drugi faktori specifične za svaki prostor.

Navedena dostignuća u oblasti informacionih tehnologija uobičajeno su dostupna velikim prehrambenim proizvodnim sistemima. Iako nude značajne mogućnosti za efikasniju poljoprivrednu proizvodnju i povećanje profita, većina ovih tehnologija se teško može implementirati u poljoprivredu Srbije. Glavna prepreka nije samo slaba privreda, već i struktura poljoprivrede, sa dominacijom malih privatnih gazdinstava.

Prema poslednjem popisu iz 2012. godine, od ukupnog broja gazdinstava u Srbiji, 3 hiljade su preduzeća i zadruge, dok seljačkih gazdinstava ima više od 600 hiljada, odnosno seljačka gazdinstva čine 99,5% gazdinstava (tabela 1).

Tabela 1. Struktura poljoprivrednog zemljišta u Srbiji

	Broj gazdinstava	Udeo u ukupnom broju gazdinstava	Površina (ha)	Udeo u ukupnoj površini
Preduzeća i zadruge	3000	0,05%	612.000	17,8%
Seljačka gazdinstva	628.522	99,5%	2.800.000	82,2%

Izvor: Popis poljoprivredne 2012., Ševarlić, M. (2015) - Poljoprivredno zemljište, p. 117. Republički zavod za statistiku.

Odnos zemljišnih površina koja pripadaju ovim tipovima gazdinstava je nepovoljniji za seljačka gazdinstva, u kojima dominiraju male parcele, ali je ukupna površina znatno veća nego u vlasništvu preduzeća i zadruga. Seljačka gazdinstva raspolažu sa više od 80% poljoprivrednih površina (tabela 1).

Prosečna veličina parcela seljačkih gazdinstava je 4,4 ha. Sa ovako malom površinom, ova gazdinstva nemaju mogućnosti, niti potrebu za primenom mnogih savremenih dostignuća informacionih tehnologija.

Druga prepreka je činjenica da mnogi oblici primene informacionih tehnologija u poljoprivrednoj proizvodnji nemaju merljive rezultate, već samo olakšavaju rad, što nije dovoljan motiv za investiranje. Automatizacija postupaka i aktivnosti robota povećavaju produktivnost, ali ne značajno i ukupnu količinu proizvedene hrane. Oni zamenjuju radnu snagu, što vodi ka rastu nezaposlenosti, a zbog niskih zarada u Srbiji i posebno u poljoprivredi, automatizacija nije isplativa ni proizvođačima u kratkom i srednjem roku.

Zato automatizacija zasnovana na internetu stvari, može naći svoje mesto samo u malom broju najrazvijenijih preduzeća i oglednim dobrima instituta i fakulteta.

Veliku podršku razvoju poljoprivrede u Srbiji mogle bi da pruže različite opcije digitalnih platformi. One su relativno jeftine, a rezultati mogu biti gotovo isti kao u pametnim farmama, samo uz aktivnost čoveka umesto automatske radnje. U tom pravcu, u Srbiji su načinjeni samo početni koraci, u okviru dva projekta, koji do sada nisu realizovani. Prvi je projekat instalacije agrometeoroloških stanica, drugi digitalne platforme Agrosens, poljoprivrednog instituta u Novom Sadu.

U Srbiji je plan instalacije mreže agrometeoroloških stanica, kao i mreže laboratorija za ispitivanje zemljišta, usvojen još 2012. godine. Na internet prezentaciji Ministarstva poljoprivrede tada je objavljeno da je u poljoprivrednom budžetu obezbeđeno 5 miliona EUR za agrometeorološke stanice i 1,5 - 3 miliona EUR za otvaranje laboratorijsa. Ove stanice nisu samostalne, već je predviđeno sakupljanje podataka u jednom centru. Predviđeno je da usluge meteoroloških stanica i laboratorijsa budu besplatne i dostupne poljoprivrednicima preko poljoprivrednih stručnih službi i agronoma-savetodavaca. Za sada su agrometeorološke stanice postavljene u samo nekoliko okruga u Srbiji. U Topličkom okrugu su postavljene 2016. godine, u Šumadijskom 2018., ali do sada sistem nigde nije kompletiran i sistemi nisu u funkciji. Nema podataka o njihovom tačnom broju, niti o mogućnostima softvera.

Drugi projekat je Agrosens, predstavljen kao digitalna platforma instituta BioSens iz Novog Sada. Obuhvata aplikacije za računar i za Android, i besplatna je za korisnike. Projekat je delimično finansiran od strane Evropske unije početkom 2017. godine u okviru Horizon 2020, pri čemu je 14 miliona

eur izdvojila EU, a 14 miliona Vlada Srbije. Projekat je započet u oktobru 2017. godine.

Korisnicima Agrosens-a, prema projektu, bi trebalo da budu dostupni sledeći osnovni servisi: dnevnik poljoprivrednih aktivnosti, vremenska prognoza na lokaciji parcele, satelitski indeksi useva koji opisuju rast biljaka, intenzitet fotosinteze i dostupnost vode i hranljivih materija, pregled analize zemljišta, pregled fotografija useva, najnovije informacije o pojavi bolesti i štetočina u okolini parcele. Navede aplikacije bi podržali podaci prikupljeni pomoću bežičnih senzorskih mreža i teledetekcijom (prezentacija projekta dostupna na internet prezentaciji Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija).

Od svega navedenog, sa budžetom od 28 miliona EUR, institut BioSens je registrovanim korisnicima omogućio relativno preciznu vremensku prognozu. Kako nema agro-meteoroloških stanica, niti senzora, niti teledetekcije, „platforma“ zapravo samo prenosi vremensku prognozu norveške meteorološke satelitske stanice YR (<https://www.yr.no/?spr=eng>), čije su usluge inače besplatne. Ostale navedene mogućnosti, na osnovu kojih je projekat dobio finansiranje, nisu ni ponuđene na sajtu Agrosens (<https://agrosens.rs>). Ne postoji bilo kakva aplikacija za obradu podataka. Umesto toga, u ponudi je arhiviranje podataka koje unosi sam poljoprivrednik: dnevnik aktivnosti, unošenje rezultata analize zemljišta, unošenje i pregled fotografija useva, i dva kalkulatora: analiza troškova i kalibracija mašina. Satelitski snimci parcele su dostupni, ali bi korisnik sam, na osnovu snimka, trebalo da vidi stanje useva, za šta nije stručan, a što je takođe i nemoguće u dатој rezoluciji, jer je snimak manje precizan od onog koji se može naći na Google mapama.

BioSens je mobilisao gotovo sva sredstva namenjena Srbiji u okviru projekta Horizon 2020. Sa realizacijom se ne kasni, već su ciljevi preusmereni. Više nije ni predviđena konkretna IT podrška poljoprivredi, ali se javljaju novi projekti, koji bi trebalo da opravdaju dodeljena i potražuju nova sredstva. Institut BioSens dalje planove i nova sredstva iz budžeta usmerava ka izgradnji zgrade sopstvenog instituta, koju nema jer je osnovan krajem 2017, odnosno 6 meseci posle dobijanja sredstava EU. Drugo, delatnost je promenjena već posle godinu dana, tako da se BioSens javlja kao posrednik u finansiranju novih preduzeća u oblasti IT u poljoprivredi. Treće, BioSens je nosilac projekta prve digitalne farme, mada je vlasnik farme od 2.000 hektara, na kojoj je sprovedena digitalizacija, privatno lice. Farma ima svrhu

da pokaže poljoprivrednicima kako informacione tehnologije, koje im niko neće omogućiti, mogu da doprinesu unapređenju poljoprivredne proizvodnje.

ZAKLJUČAK

Informacione tehnologije olakšavaju i ubrzavaju prikupljanje agro podataka, omogućuju obradu mase podataka u kratkom vremenu, primenom složenih algoritama, velike podatke pretvaraju u jednostavno primenjiva saznanja o optimalnim agro merama.

Informacione tehnologije u poljoprivredi mogu značajno doprineti približavanju ciljevima održivosti poljoprivredne proizvodnje. Suprotno ranijim strategijama, nove tehnologije čine kompatibilnim ekološke i ekonomske ciljeve, kao ključne segmente koncepta održivog razvoja. U tom smislu, najznačajniji koncept koji su omogućile nove tehnologije je precizna poljoprivreda, koja istovremeno ostvaruje brojne ciljeve održivog razvoja poljoprivrede:

1. povećanje proizvodnje, kao ekonomski i socijalni cilj;
2. značajne uštede vode, koje:
 - redukuju troškove,
 - doprinose očuvanju prirodnih resursa za buduće generacije;
3. značajne uštede đubriva:
 - finansijske uštede kod organskih đubriva,
 - kada se koriste veštačka đubriva, njihova smanjena upotreba ima ekološke prednosti očuvanja kvaliteta zemljišta i doprinosi poboljšanju kvaliteta hrane;
4. redukovanje hemijskih sredstava, čime se:
 - značajno smanjuju troškovi,
 - doprinosi zdravstvenoj ispravnosti poljoprivrednih proizvoda i drugo.

Na osnovu analize poljoprivredne strukture u Srbiji, zaključujemo da najveću primenu i najveće prednosti mogu omogućiti digitalne platforme. Nasuprot automatizaciji proizvodnog procesa, efekti digitalnih platformi nisu zamenjivi ljudskim radom, dakle ne doprinose smanjenju, već naprotiv, povećanju broja radnih mesta u agrotehnološkom sektoru. Drugo, digitalne platforme imaju veoma pristupačnu cenu, što je za osiromašenu srpsku privredu i posebno poljoprivredu, od ključnog značaja.

Međutim, poljoprivreda u Srbiji za sada nema koristi od informacionih tehnologija, niti se to može očekivati u poljoprivredi kao sistemu u skorijoj budućnosti. Inicirana su samo dva projekta sa sistemskim pristupom implementaciji novih tehnologija u poljoprivredu Srbije. Za njih su izdvojena velika sredstva, ali ništa od predviđenih aktivnosti i ciljeva nije realizovano. Ovo je jasno upozorenje da su za tehnološku modernizaciju srpske poljoprivrede neophodne radikalne promene u poljoprivrednoj politici Srbije.

ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE

Abstract

The paper analyzes the potential impact of information technologies (IT) on the qualitative and quantitative improvement of agricultural production. The concept of sustainable development, as an alternative to growth, imposes a new techno-economic paradigm in agriculture. It implies a knowledge economy in contrast to the dominance of physical capital and labor, with a focus on the specific conditions and needs of individual regions and farms, instead of universal solutions. The paper analyzes the importance of the application of IT in the collection of agro-data from the field, their potential for functional processing of these data as a help in deciding on the application of processes and preparations, as well as the role of IT in the realization of the process within the agricultural production. A separate chapter assesses the needs and possibilities of agriculture in Serbia for the implementation of specific information technologies. The estimate was based on the ownership structure and size of agricultural holdings and farms, the economic strength of the state and the results of previous initiatives and projects in this field. The result of the research indicates that IT has the potential to respond to all of the high and numerous criteria of sustainable agricultural production, that their implementation is not inaccessible to the poorly developed economies and individual farms, but that there is no political determination and organizational capabilities in Serbia that would ensure that the direct producers in agriculture realize the benefits of new technologies.

Key words: agriculture, sustainable development, information technology, digital platforms, internet of things.

LITERATURA

Agrosens - <https://agrosens.rs> [pristup 25/05/19]

Arias, D. (2017), Our food system depends on the right information—how can we deliver? World Bank, <http://blogs.worldbank.org/digital-development/our-food-system-depends-right-information-how-can-we-deliver> [pristup 16/03/19]

Bernardi, M. (2011), „Understanding User Needs for Climate Services in Agriculture“, Bulletin Vol 60 (2), WMO -<https://public.wmo.int/en/bulletin/understanding-user-needs-climate-services-agriculture> [pristup 04/02/19]

Doblas-Reyes F.J at all. (2010) Weather and climate forecasts for agriculture, in *Guide to Agricultural Meteorological Practices*, World Meteorological Organisation – WMO, No. 134.

Food and Agriculture Organization of the United Nations - FAO (2010). *Sustainable crop production intensification* – Rome, 16-19 Jun, 2010.

Food and Agriculture Organization of the United Nations - FAO (2017) *The future of food and agriculture - Trends and challenges*.

Kotlica, S., Rankov, S. (2014), Uticaj inovacija i tehnologija na konkurentnost savremenog poslovanja, Megatrend univerzitet, Beograd.

Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija – MTT, *FP7 projekat Agrosens*, <http://mtt.gov.rs/download/fp7/FP7%20radionica%20-%20AgroSense%20case%20study.pdf> [pristup 25/05/19]

Milovanović, S. (2014), „The role and potential of information technology in agricultural improvement“, *Economics of Agriculture*, 2/2014, pp 471-485.

OECD (2016), *OECD Science, Technology and Innovation Outlook 2016*.

OECD (2018), *How digital technologies are impacting the way we grow and distribute food GFA 2018: Digital technologies in food and agriculture: reaping the benefits*, Global Forum on Agriculture, 14-15 May 2018, Paris.

Rauff, K. and Bello, R (2015), „A Review of Crop Growth Simulation Models as Tools for Agricultural Meteorology“, *Agricultural Sciences*, 6/1098-1105.

Sivakumar, M.V.K., Gommes, R. and Baier, W. (2000), „Agrometeorology and sustainable agriculture“, *Agricultural and Forest Meteorology*, 103, pp. 11–26.

Ševarlić, M. (2015), Poljoprivredno zemljište – Popis poljoprivrede 2012, Republički zavod za statistiku.

UNCTAD (2018), *Technology and Innovation Report 2018 - Harnessing Frontier Technologies for Sustainable Development*, UN.

Originalni naučni rad

ZADRUGARSTVO KAO REALNI PROMOTER ODRŽIVOG RAZVOJA RURALNIH PODRUČJA U SRBIJI

Zorka Zakić*

zakic@yahoo.com

Vladimir Zakić**

zakic@agrif.bg.ac.rs

Rezime

U radu se polazi od repetitorijuma već naučno usvojenog definisanja ruralnog razvoja. Zatim se razmatra današnji nivo ruralnosti Srbije čije menjanje se nalazi pre naročitim izazovima. Pri tome je istaknuta istorijska uloga zadružnog pokreta u održivom razvoju sveta za 21. vek - što predstavlja savremeni izazov i u Srbiji. U tom smislu identitet zadruge predstavlja svojevrsnu "ikonu" koja bi morala da stoji na ulazu svake zadruge u današnjoj Srbiji. Međutim, najveći deo rada posvećen je analizi zatečenog stanja zadružarstva u Srbiji: počev od kritičkog prikaza aktuelnog zakona (2015), naročito u pogledu propusta. Što se tiče zatečenog stanja u zadružarstvu Srbije, pored adekvatne analize, ukazuje se i na zanemarene oblike zadruga, koje znatno umanjuju zadružarstvo u ulozi realnog promotera održivog razvoja ruralnih područja u Srbiji.

Ključne reči: održivi razvoj, ruralni razvoj, poljoprivreda i ruralna ekonomija, zadružni pokret, zadružarstvo u Srbiji.

* Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu (redovni profesor u penziji)

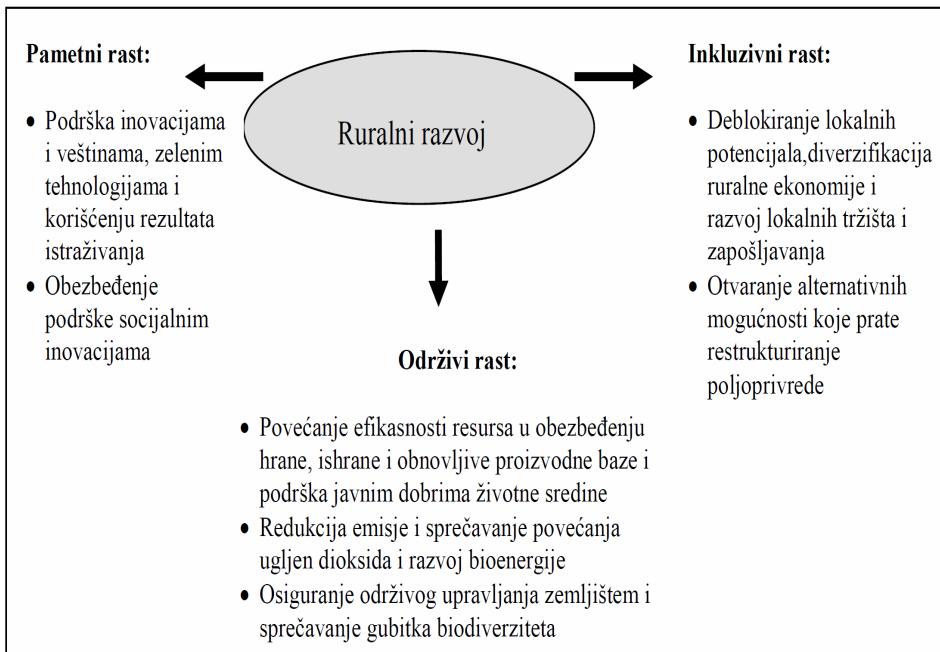
** Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu (vanredni profesor)

1. OSVRT NA SAVREMENO DEFINISANJE RURALNOG RAZVOJA I NIVO RURALNOST SRBIJE

U agro-ruralnom svetu još uvek se mogu sresti dva pristupa ruralnom razvoju: sektorski (poljoprivreda) i teritorijalni (ruralna ekonomija). U razvijenim zemljama prevashodno je prihvaćen drugi pristup koji je izgrađivan kao duži ili kraći proces reformisanja agrarne politike sa ciljem podrške zaostalim ruralnim područjima i jasnijem razdvajaju pojmove na relaciji “poljoprivredno-ruralno”. Ovakav koncept primjenjen je u EU gde ruralnu ekonomiju pored poljoprivrede čini skup novih delatnosti koje su u funkciji revitalizacije zaostalih područja (javne usluge, bankarstvo, ruralni turizam, telekomunikacije, informatička tehnologija i brojne aktivnosti koje imaju za cilj poboljšanje kvaliteta života stanovnika ruralnih područja). Ruralna ekonomija obuhvata teritorijalno zaokružen kompleks privrednih delatnosti i drugih aktivnosti u domenu socijalne infrastrukture na određenom području definisanom kao ruralni region (ruralne zajednice).

Što se tiče Srbije može se reći da još uvek nije u celini prevaziđen laičko-arhaični pristup da je “ruralno” jednako “poljoprivredno”. Otuda potiče i nejasno shvatanje koncepta ruralnog razvoja. Kod nas je sve to nekako “na polovini puta” o čemu svedoče do sada rađene “strategije” koje se bave ruralnim razvojem bar po nazivu. Naravno, postoji očigledan uzor kako bi trebalo usmeravati pravac kompleksnijeg ruralnog razvoja poput onoga koji se praktikuje u EU. Taj uzor bi se mogao naći u sledećem šematskom prikazu.

Slika 1- Doprinos ruralnog razvoja „Strategiji EU 2020“¹

Osnovni problem neadekvatnog definisanja ruralnog razvoja u Srbiji predstavlja neadekvatna reforma agrarne politike po ugledu na onu koja je odavno praktikovana u EU. Naša agrarna politika se bavi prevashodno poljoprivredom zbog čega daje samo parcijalna rešenja za ruralna područja. U tom kontekstu zapostavljena je integralna politika ruralnog razvoja koja je namenjena određenom tipu privređivanja u okviru novodefinisanog sektora - nazvanog ruralna ekonomija pod kojom se podrazumeva multisektoralna, teritorijalno zaokružena, seoska privreda koju čini skup međusobno povezanih privrednih delatnosti i drugih infrastrukturnih aktivnosti (primarna poljoprivredna proizvodnja, prerađivačka industrija, vodoprivreda sa ribarstvom, rudarstvo, šumarstvo, lovstvo, trgovina i druge usluge, turizam, zanatstvo, brojne aktivnosti vezane za prostorno uređenje, organizaciju stanovanja, korišćenje slobodnog vremena, očuvanje zdravlja ljudi, obrazovanje i permanentna obuka, te očuvanje ekološke ravnoteže).

Kada je reč o nivou ruralnosti Srbije početkom 21. veka njega potvrđuju brojni pokazatelji. Kao prvo treba poći od sledećih činjenica koje daju sliku ruralne Srbije: od 4718 naselja (2002) status grada ima 181 naselje,

¹ Preuzeto iz: European Commission (2011).

a 4537 naselja su pretežno ili značajno ruralna; od ukupno 165 opština 130 su ruralne (sa manje od 150 stanovnika po km²), što znači da je svega 35 pretežno urbanih opština; oko 85% površine su ruralna područja gde živi oko 55% od ukupnog stanovništva; prosečna gustina naseljenosti je 97 stanovnika/km² (samo u pretežno urbanim naseljima 290 stanovnika/km²).

U okviru zatečenog stanja (ekonomsko, socijalno i kulturno) mogu se izdvojiti i sledeće činjenice koje dopunjavaju pokazatelje nivoa ruralnosti Srbije: Srbija je agro-ruralna zemlja - broj poljoprivrednih gazdinstava 778.891 (2002) minus ugašenih 150.000 (2012); učešće agroprivrede (primarni i sekundarni sektor) u BDP iznosi 16-20%; srpsko selo je devastirano i ostarelo - preko 200 sela gotovo da nema stanovnika, a isto toliko nema mlađih od 25 godina; na oko 80% postojećih individualnih gazdinstava nema aktivnih poljoprivrednika; starenje seoskog stanovništva dovodi do izumiranja brojnih tradicionalnih zanata i veština što nepovoljno utiče na očuvanje kulturne baštine; siromaštvo u pretežno ruralnim područjima dva puta je veće nego u pretežno urbanim područjima, a znatno i u prelaznim područjima (procenjuje se da je svaki sedmi ruralni stanovnik siromašan); zapostavljeno je adekvatno upravljanje prirodnim resursima u ruralnim područjima, što negativno utiče, ne samo na ekonomično korišćenje, već i na menjanje odlika pojedinih predela i narušavanje održivosti prirodne sredine; infrastruktura (transportna i socijalna) u agro-ruralnim područjima je u nezavidnom stanju.

2. ULOGA I ZNAČAJ ZADRUŽNOG POKRETA U ODRŽIVOM RAZVOJU

Zadružni pokret predstavlja pokret koji nema kraja (nije ograničen). Vuče svoju istoriju preko 200 godina. Kada je reč o zadrugarstvu kao najstarijoj asocijaciji malih privrednika ono danas puni 175 godina, a u Srbiji 125 godina. Zadružni (koop) model ekonomskog i socijalnog razvoja (kao "nova paradigma održivog razvoja") propagira se u razvijenim zemljama naročito posle globalne krize 2008. godine. Ova kriza je dovela do civilizacijske prekretnice za 21. vek, ne samo u domenu zadružnog pokreta već i drugih, obično ograničenih pokreta, kao što su npr. pokret nezaposlenih i pokret bezzemljaša. Ovi pokreti jesu saveznici međunarodnog zadružnog pokreta, ali nisu istovetni sa njim. Zadruga (zadružno preduzeće) može da preuzima određena korisna svojstva od svih oblika organizovanja privredno-društvenih

organizacija, kao što su praćenje delovanja tržišta, snaga umrežavanja, menadžerske veštine i sl. Bez obzira na delimična kopiranja drugih formi preduzeća, zadružno preduzeće nikada ne napušta svoj identitet koji počiva na tri stuba: ekonomski, socijalni i ekološki.

Identitet zadruge (kooperative) definisan je od strane Međunarodnog zadružnog saveza (International Cooperative Alliance - ICA) 1995. godine. Potvrđen je od strane Međunarodne organizacije rada (ILO) 2002. godine, a potom je odobren i širom sveta konsenzusom vlada, sindikata i poslodavaca. Tako potvrđeni identitet čine tri bitne komponente: definicija zadruge, zadružne vrednosti i zadružni principi.

1. *Definicija zadruge*: zadruga je autonomna asocijacija lica dobrovoljno udruženih sa ciljem ostvarenja njihovih zajedničkih ekonomskih, socijalnih i kulturnih potreba i želja kroz zajednički posedovano i demokratski kontrolisano preduzeće.
2. *Zadružne vrednosti*: predstavljaju sistem vrednosti zadružnog pokreta na kojima počiva svaka zadruga, među kojima su samopomoć, samoodgovornost, demokratija, jednakost, pravednost i solidarnost. U skladu sa tradicijom utemeljivača ovih vrednosti zadrugari takođe uvažavaju etičke vrednosti kao što su poštenje, otvorenost, društvena odgovornost i briga za druge. Priznavanje svih ovih vrednosti je od primarnog značaja za zadružne principe.
3. *Zadružni principi*: predstavljaju osnovno uputstvo (smernice) pomoću koga zadružne organizacije u praksi primenjuju zadružne vrednosti. Na jubilarnom ICA Kongresu (1995.) predstavljena je treća, najnovija (revalorizovana) generacija zadružnih principa koju čini sledeći skup: (1) dobrovoljno i otvoreno članstvo; (2) demokratska kontrola od strane članova zadruge; (3) ekomska participacija članova zadruge; (4) autonomija i nezavisnost; (5) obrazovanje, obuka i informisanje; (6) međuzadružna saradnja; (7) briga za zajednicu.²

Identitet kooperativa sam po sebi promoviše održivi razvoj u 21. veku. Naime, lansirani koop model kao alternativa održivog razvoja rezultirao je fokusiranjem na njegovu popularizaciju: od 2010-2016. održano je više naučnih skupova sa velikim brojem angažovanih eksperata, obnarodovan je ogroman broj studija, objavljeno je više tekstova iz domena, uloge

² Vujatović-Zakić Zorka (2000), str. 14.

i značaja kooperativa - i to svega daleko više nego u celom 20. veku. Od posebnog značaja je činjenica da je 2012. proglašena za Međunarodnu godinu zadrugarstva od strane UN. Pametne kooperative danas se predstavljaju kao katalizator sa vitalnom funkcijom u prekidu “začaranog kruga” na relaciji: ekonomsko nazadovanje - socijalna stagnacija - ekološka degradacija.

3. ZATEČENO STANJE ZADRUGARSTVA U SRBIJI: RELEVANTNI PODACI

Zadrugarstvo kao realni promoter održivog razvoja ruralnih područja u Srbiji još uvek nije prepoznato u pravoj meri. Između ostalog, dokaz za to je isključivo forsiranje poljoprivrednih zadruga, odnosno zapostavljanje svih ostalih zadružnih oblika koji su bitni za održivi razvoj ruralnih područja.

Polazeći od Zakona o zadrugama (2015., čl. 10), zadruge se mogu osnovati kao zemljoradničke ili poljoprivredne, stambene, potrošačke, zanatske, radničke, studentsko-omladinske, socijalne, zdravstvene, kao i druge vrste zadruga za obavljanje proizvodnje, prometa robe, vršenja usluga i drugih delatnosti u skladu sa ovim zakonom. Obrazovanje i rad učeničkih zadruga uređuje se propisima iz oblasti osnovnog i srednjeg obrazovanja i vaspitanja.

Interesantno je da ženske zadruge nisu posebno imenovane u ovom zakonu, iako se zna da ICA ima poseban Komitet za ovu vrstu kooperativa (ICA Gender Equality Committee). Osim toga veliki broj žena ostao je bez posla u procesu tranzicije, te im zakonski treba pomoći da se zadružno organizuju u delatnostima koje po prirodi stvari odgovaraju ženama (cvećarstvo, čuvanje dece - obdaništa, nega starih osoba, tradicionalna kućna radinost i dr.). Kada je reč o propustima imenovanja vrsta zadruga u aktuelnom Zakonu treba istaći da, pored ženskih zadruga, nisu nominovane štedno-kreditne zadruge. Ove zadruge bi bile korisne naročito za poljoprivrednike i zanatlige koji teško dolaze do kratkoročnih kredita u domenu potrebnih obrtnih sredstava koja bi im omogućila efikasniji proces proizvodnje. Za omogućavanje osnivanja ove vrste zadruga još uvek nema političke volje. Naime, uslovi za njihovo osnivanje izjednačavaju se sa uslovima osnivanja komercijalnih banaka.

Za razliku od situacije u Srbiji, štedno-kreditne zadruge u evropskim zemljama su nezaobilazan i veoma važan segment zadružnog sektora. Evropska asocijacija zadružnih banaka (European Association of Co-operative Banks), kao ključna institucija za objedinjavanje aktivnosti, koordiniranje i lobiranje

u evropskom bankarskom sektoru, reprezentuje interes čak 3.135 zadružnih banaka (sa 58.000 filijala) i 732 hiljade zaposlenih. Zadružne banke u Evropi imaju 209 miliona klijenata (<http://www.eacb.coop/en/home.html>). Najveće evropske grupacije zadružnih banaka, kao što su Crédit Agricole i Rajfajzen, poslju i u Srbiji, ali isključivo kao komercijalne banke.³

Prema Zakonu, zemljoradničke ili poljoprivredne zadruge proizvode, preuzimaju, otkupljuju, prerađuju i prodaju poljoprivredne, prehrambene i druge proizvode zadruge i zadrugara, snabdevaju zadrugare reprodukcionim materijalom, energentima, sredstvima za proizvodnju, delovima za poljoprivrednu mehanizaciju i drugom robom, vrše promet roba i usluga zadruge, zadrugara i za zadrugare i pružaju usluge domaćinstvima poljoprivrednika u organizovanju i razvoju seoskog turizma i vrše sve ostale poslove od interesa za poslovanje zadruge. Što se tiče razvoja seoskog turizma treba napomenuti da je on retko uključen u poljoprivredne zadruge. Stoga je ispravnije promovisanje posebnih "zadruga za turizam" poput prakse npr. u Sloveniji.

Kada se posmatraju vrste zadruga navedene u aktuelnom Zakonu o zadrugama treba istaći činjenicu da neke nisu našle svoje mesto u praksi. U tom smislu na prvom mestu su radničke zadruge (koje su inače jedva "ugurane" u Zakon). Kada je reč o ovoj vrsti zadruga (koje imaju veoma značajno mesto u razvijenim zemljama) one su imale svoju razvojnu šansu u našoj tranziciji, ali ona nažalost nije iskorišćena, mada je naučno-stručna javnost od početka ozbiljno razmatrala koop model tranzicije kao veoma koristan. Slična situacija je i sa zdravstvenim zadrugama, naročito u ogromnom stratumu penzionera u Srbiji koji dobar deo svojih prihoda troše na lekove. Ista takva situacija je i sa potrošačkim zadrugama čiju ulogu u urbanim sredinama su preuzele veliki marketi, dok ruralna (zapostavljena) područja širom Srbije vape za ovom vrstom zadruga.

Stanje zadružarstva u Srbiji u trenutku usvajanja novog Zakona o zadrugama najbolje pokazuje podatak da je krajem 2015. godine bilo registrovano samo 1.509 zadruga svih vrsta (podaci Agencije za privredne registre). Međutim, od tog broja samo 1.000 zadruga može se suštinski posmatrati kao aktivno (28% zadruga nije ostvarilo bilo kakve poslovne prihode u 2015, dok je 35% bez kapitala).

Pored toga što je više od trećine zadruge bez kapitala, dodatnih 28% ima kapital u vrednosti ispod 10.000 evra što u značajnoj meri ugrožava

³ Nikolić, Zakić i Tasić (2018), str. 72-74.

solventnost njihovog poslovanja i onemogućava pristup čak i minimalnim kratkoročnim kreditima. U Srbiji nema zadružnih banaka, ali postavlja se pitanje zbog čega nema organizovanih oblika štedno-kreditnih aktivnosti unutar postojećih zadruga. Oko 21% zadruga raspolaže sa kapitalom u vrednosti od 10-100.000 evra, što uz povoljne druge pokazatelje (bonitet, stepen zaduženost i rentabilnost poslovanja) može da im omogući pristup kreditima za obrtna sredstva.

Oko 10% zadruga raspolaže kapitalom u iznosu od 100-500.000 evra, a samo 6% kapitalom u iznosu od preko 500.000 evra. Evidentno je da se velika većina zadruga u Srbiji može svrstati u mikro preduzeća, koja su još uvek na marginama privrednog sistema.

U Srbiji je tokom 2015. godine bilo registrovano skoro 1.000 poljoprivrednih zadruga, odnosno dve trećine od ukupnog broja registrovanih zadruga. U strukturi poljoprivrednih zadruga preovlađuju ratarske i povrtarske zadruge (55%), a posebno zadruge registrovane za gajenje žita, leguminoza i uljarica (500 zadruga).

Kao prvi korak u revitalizaciji zadružnog sektora, Vlada Republike Srbije usvojila je 2017. godine projekat „*Petsto zadruga u petsto sela*“ uz novčanu podršku od 200 miliona dinara, koja je uvećana više od četiri puta u 2018. godini.

Prema podacima Zadružnog saveza Srbije, tokom 2017. godine osnovano je 170 novih zadruga, dok je do avgusta 2018. godine osnovano oko 100 novih zadruga, što predstavlja prvi pozitivan rezultat mera državne podrške. Poređenja radi, tokom 2015. godine i 2016. godine osnovano je po tridesetak novih zadruga.⁴

Sve mere podrške razvoju zadrugarstva u Srbiji, kako aktuelne tako i buduće, moraju biti praćene odgovarajućim sistemom kontrole zadruga (zadružna revizija), kako bi se izbegle zloupotrebe poslovanja u ovoj pravnoj formi preduzeća.⁵

Kada je reč o ulozi države u razvoju zadrugarstva treba istaći da to nije nova tema u okviru zadružnog pokreta. Njome su se ozbiljno bavili ICA kongresi počev još od daleke 1904. godine, pa zatim 1951, 1980 i 1992. Zadruga (kooperativa) kao autentična organizacija - pravni oblik bez preanca (svojevrsna mešavina društva lica i kapitala), danas predstavlja predmet interesovanja svih vlada u svetu. U mnogim zemljama vlade podstiču razvoj

⁴ Zakić i Nikolić (2018), str. 167.

⁵ Videti više o zadružnoj reviziji: Zakić, Nikolić i Kovačević (2018), pp. 1111-1122.

zadrugarstva preko koga može da se rešavaju nagomilani ekonomsko-socijalni problemi. U tom kontekstu od naročitog značaja je adekvatna zakonska regulativa koja osigurava legitimnost zadruge, kao i svakog drugog oblika poslovanja - što znači da zadruga ne bude tretirana od strane zakonodavnih organa kao organizacija koja deformiše "normalni biznis". To znači da vlada mora da formuliše i sprovodi politiku koja obezbeđuje podršku i pomoć zadrugama - naročito ekonomsku, finansijsku, tehničku i logističku. Naravno, sve to bez narušavanja autonomije zadruge kao osnovnog elementa njenog identiteta. Na kraju, treba istaći da vlada određenim zakonskim povlasticama (npr. porez) treba da ohrabri, podrži i ponekad finansijski pomogne, ali nikada da "podržava" zadrugu u smislu stranačke promocije.

ZAKLJUČAK

U razvijenom svetu zadrugarstvo se danas posmatra kao ozbiljna nauka koja zauzima značajno mesto u obrazovnim programima mnogih elitnih univerziteta. Ovaj trend je naročito u usponu posle globalne krize 2008. Ovako tretirano mesto zadrugarstva u praksi obuhvata brojne vrste kooperativa, tako da bi bilo teško sastaviti njihov katalog. Bez sumnje, kooperative imaju posebnu ulogu u promovisanju održivog razvoja do skoro zapostavljenih ruralnih područja, čije proučavanje je uzrokovalo i naslov naše teme u okviru angažovanja Društva ekonomista Beograda za 2019.

Na osnovu izloženog teksta u ovome radu mogu se postaviti dva bitna pitanja: (1) kuda i kako ide ruralna Srbija kroz proces sagledavanja održivog razvoja; (2) da li zadruge (kooperative) mogu u dovoljnoj meri da budu promoter održivog razvoja ruralnih područja? Na žalost u našoj akademskoj javnosti, ekonomskoj politici i posebno u praksi, nema dovoljno saglasja za neminovno povezivanje adekvatnijeg razvoja zadrugarstva (ne samo u poljoprivredi) i održivog razvoja ruralnih sredina.

U traženju odgovora na prvo pitanje treba krenuti od zatečenog stanja u pogledu stepena ruralnosti Srbije, koji je veoma visok. To se, između ostalog, potvrđuje činjenicom da je ovo tipično agro-ruralna zemlja sa nedovoljno razvijenom poljoprivredom i izrazito zapostavljenim ruralnim područjima u svakom pogledu razvijenosti. Srbiju, sa ovakvim profilom ruralnosti, u procesu evrointegracije, danas očekuju veliki izazovi. To se naročito odnosi na domen postojeće agrarne politike gde je potrebna njena reforma u kojoj se, na određen način, razdvajaju pojmovi „poljoprivredno“ i „ruralno“.

Reformisana agrarna politika treba da bude značajno fokusirana na politiku ruralnog razvoja. Putokaz za ovaj pravac mogu biti pouke izvedene iz reforme Zajedničke agrarne politike (CAP) EU „post 2013“.

Sledeće polazište za traženje odgovora na prvo pitanje nalazi se u neminovnosti izrade primerene strategije ruralnog razvoja. Ova strategija podrazumeva sledeće: (1) utemeljenje adekvatne regionalizacije zemlje umesto sadašnje regionalizacije koja se bazira isključivo na političko-socijalnim elementima; (2) izrada metodologije za kategorizaciju regiona koja uključuje sve međunarodno-prihvaćene indikatore ruralnosti.

Što se tiče odgovora na drugo pitanje, jasno je da on zahteva više aspekata razmatranja. Pre svega, i ovde treba poći od zatečenog stanja zadrugarstva u Srbiji, koje je daleko od zadovoljavajućeg. U privrednoj strukturi Srbije, zadružni sektor je još uvek krajnje marginalizovan. Poređen sa grandioznim zadružnim sektorom zemalja članica EU naš zadružni sektor je zaista minoran. Pokušaj reafirmacije zadružnog pokreta u Srbiji se suočava sa brojnim

problemima, kao i preprekama za njihovo brže prevazilaženje – što će bez sumnje, otežati proces brže reafirmacije našeg zadrugarstva posmatrano u celini i posebno u funkciji ruralnog razvoja.

Među preprekama za efektivniju renesansu zadružnog pokreta u Srbiji naročito se izdvajaju sledeće: nedovoljna angažovanost akademске javnosti; zapostavljenost u sistemu obrazovanja na svim nivoima, a posebno na univerzitetskom nivou, koji bi trebalo da obrazuje nove generacije zadružnih lidera, profesionalnih menadžera i političara u resorima za donošenje odluka; još uvek ignorantски odnos države prema zadrugarstvu (neprepoznavanje značaja zadružnog preduzetništva i propuštena šansa da se lansira zadružni model privatizacije u procesu tranzicije) i nepostojanje odgovarajućeg institucionalnog okvira za reafirmaciju zadružnog pokreta (opšti zadružni savez koji bi promovisao zadrugarstvo u totalu njegove multifunkcionalnosti).

Sve navedeno upućuje na neminovnost donošenja temeljne strategije razvoja zadrugarstva u Srbiji, koja treba da se zasniva na dobrom poznavanju aktuelnih trendova u novoj evropskoj kooperativnoj paradigmi, gde se „kooperativni put“ projektuje kao jedna od mogućih alternativa za izlazak iz kriza. Suvišna je napomena, da sve navedene preporuke moraju biti prilagođene našim prilikama u domenu održivog razvoja kompleksa ruralne ekonomije.

CO-OPERATIVES AS A REAL PROMOTER FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE RURAL AREAS IN SERBIA

Abstract

The paper starts from the repetition of the already scientifically defined definition of rural development. Then the current level of rurality of Serbia, whose change is before special challenges, is considered. The historical role of the cooperative movement in the sustainable development of the world for the 21st century was emphasized, which is a contemporary challenge in Serbia. In this sense, the identity of a cooperative represents a kind of "icon" that should be at the entrance of each cooperative in today's Serbia. However, the bulk of the paper is devoted to the analysis of the current state of the co-operative movement in Serbia: starting from the critical presentation of the current law (2015), especially in terms of omission. Regarding the situation in the Serbian co-operatives, in addition to an adequate analysis, it also points to neglected forms of cooperatives, which considerably reduce co-operatives in the role of a real promoter for the sustainable development of rural areas in Serbia.

Key words: sustainable development, rural development, agriculture and rural economy, cooperative movement, co-operatives in Serbia.

LITERATURA

Bogdanov N. (2015): *Ruralni razvoj i ruralna politika*, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Bogdanov N. i sar. (2008): *Ruralna nepoljoprivredna ekonomija Srbije i smanjenje ruralnog siromašva*. Tematski zbornik „Agrarna i ruralna politika u Srbiji“, knjiga 2, DAES, Beograd, str. 19-32.

Davis J.R., Bezemer D. (2004): *The Development of Rural Non-Farm Economy in Developing Countries and Transition Economics: Key Emerging and Conceptual Issues*. Natural Resources Institute, Chatham, UK.

European Commission (2011): *Agricultural Policy Perspectives Briefs: Brief no. 4, The future of rural development policy*.

European Research Institute on Cooperative and Sociale Enterprizes – EURICSE and ICA (2012): *Promoting the understanding of cooperatives for a better world*. Euricse's contribution to the International Year of Cooperatives – Conference report, 15-16 March 2012, Venice, Italy.

Nikolić M., Zakić V., Tasić V. (2018): *Revitalizacija štedno-kreditnih zadruga u Srbiji*, Bankarstvo, 47(2), Udruženje banaka Srbije, Beograd, str. 70-91.

Vujatović-Zakić Z. (2000): *Koop menadžment*, Dunav Preving, str. 14.

Zakić V., Nikolić M. (2018): *Finansijska podrška države zadrugama u Srbiji*, Škola biznisa, Broj 1/2018, Visoka poslovna škola strukovnih studija Novi Sad, str. 158-174.

Zakić V., Nikolić M., Kovačević V. (2018): *International experiences in cooperative audit and lessons for Serbia*, Economics of Agriculture, vol. 65, no. 3, Institute of Agricultural Economics, pp. 1111-1122

Zakić Z. (2013): *Zadrugarstvo i ruralni razvoj: povezane teme u procesu evrointegracije Srbije*, Stanje i perspektive zadrugarstva, knjiga 3, DAES, Beograd, str. 27-52.

Zakon o zadrugama, Službeni glasnik RS“, broj 112/2015

Originalni naučni rad

**ODRŽIVOST I KVALITET VEZA IZMEĐU
POLJOPRIVREDNIKA I KREDITNIH INSTITUCIJA U SRBIJI**

Žaklina Stojanović*
zaklina@ekof.bg.ac.rs

Svetlana Popović*
ceca@ekof.bg.ac.rs

Rezime

Finansije imaju važnu ulogu u dostizanju targetiranog stepena održivosti poslovanja poljoprivrednih gazdinstava. U poslednje vreme u naučnoj javnosti se sve više govori o značaju održivih finansija za održivu poljoprivrodu. U ovom radu predstavljeni su rezultati istraživanja u okviru H2020 Projekta SUFISA, finansiranog od strane Evropske komisije, a na osnovu analize kvaliteta veza između poljoprivrednika i kreditnih institucija u Srbiji. Istraživanje je pokazalo da je osnovna prepreka za unapređenje ovih odnosa vezana za visoke rizike i nedostatak metoda za njihovo prevazilaženje u praksi. Posmatrano u dugom nizu prethodnih godina, proizvođači u svojoj praksi pokazuju naklonost ka korišćenju tradicionalnih metoda osiguranja od rizika. Umesto navedenog pristupa, moderna poljoprivreda je bazirana na specijalizovanoj proizvodnji i korišćenju različitih metoda osiguranja od rizika. Ulaganje u metode rada koje bi dovele do smanjenja rizičnosti poljoprivredne proizvodnje uvek je dobra opcija, kako za proizvođače, tako i za zajmodavce. Stoga je važna interakcija između učesnika, kao i sinhronizovanost akcija koje su inicirane bilo od strane makroregulatora (države) ili od samih pojedinaca (poljoprivrednih proizvođača).

Ključne reči: finansije, održivost, kreditne institucije, ratarstvo.

* Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu

UVOD: ZNAČAJ FINANSIJA ZA ODRŽIVOST POLJOPRIVREDE

Održivost je tema koja je u novije vreme široko zastupljena kako na različitim svetskim forumima, tako i na nivou svake zemlje, ili lokalne zajednice. U okviru Agende 2030 Ujedinjenih nacija o održivom razvoju, definisano je ukupno 17 ciljeva održivog razvoja (Sustainable Development Goals – SDGs) sa 169 detaljno razrađenih podciljeva. Za dostizanje definisanih ciljeva potrebna je promena važeće paradigme o motivu poslovanja: umesto isključivo ekonomske, treba uvažiti i primenjivati trostruku ciljnu liniju poslovanja koja predstavlja jedinstvo ekonomskih, ekoloških i socijalnih ciljeva preduzeća/pojedinaca. Trostruka ciljna linija je u teorijskim raspravama obično stavljana u kontekst tzv. socijalnih preduzeća (preduzetništva). Danas se ova vrsta motivacije jednakо analizira u smislu dostizanja indikatora održivog poljoprivrednog razvoja, uključujući i kreditiranje poljoprivrede u cilju podsticanja održivosti. U kontekstu održivosti, posmatra se i kvalitet veza i odnosa koji se uspostavljaju u agrobiznis sistemu između učesnika i kreditnih institucija.

U literaturi se finansiranje održivog razvoja obično smešta u kontekst makro regulatora (Trzeciak-Duval, 2003), dok se analize odnose na dizajniranje adekvatnog sistema subvencionisanja onih aktivnosti poljoprivrednih proizvođača koje kroz, na primer, unapređenje tehnologije vode manjoj potrošnji vode ili efikasnijem korišćenju resursa na gazdinstvu, ili kroz uvođenje novih postupaka kreiraju uslove za smanjenje troškova po jedinici proizvoda i sl. Osnovnu prepreku u efikasnijem korišćenju raspoloživih finansijskih resursa na tržištu čine visoki rizici i ograničene mogućnosti za njihovo prevazilaženje u praksi (Gobezie, 2009).

Relativno posmatrano, ratarstvo zauzima prvo mesto po značaju u pogledu opredeljenja za bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom u Srbiji. Imajući ovu činjenicu u vidu, analiza vezana za relacije između poljoprivrede, finansija i održivosti u ovom radu zasnovana je na eksploratornom istraživanju u izabranoj oblasti – sektor ratarstva, u Srbiji. Prikazana analiza u ovom radu rezultat je rada na H2020 Projektu SUFISA, a zasnovana je na kombinaciji važnih životnih tema koje zaokupljaju poslovanje poljoprivrednika i povezuju ih sa strategijama razvoja definisanim na nacionalnom i regionalnim nivou, uz ravnomerno korišćenje pristupa „odozdo-na-gore“ i „odozgo-na-dole“. Kao

najvažniji problemi sa kojima se suočavaju poljoprivredni proizvodači kod nas u navedenom sektoru identifikovani su sledeći: dostizanje standardnog prinosa i kvaliteta proizvodnje, upravljanje rizikom promene cene i dohotka proizvodača, struktura kanala prodaje, proizvodna preorijentacija i istiskivanje marginalnih proizvođača. Neke od identifikovanih preporuka za prevazilaženje uočenih problema nalaze se u direktnoj nadležnosti samih proizvođača, dok se druge odnose na širu institucionalnu podršku. Na primer, ukoliko govorimo o strategijama za prevazilaženje rizika, poljoprivrednici obično razmišljaju o svojoj svakodnevnoj praksi. Misle o različitim aktivnostima koje mogu da primene u toku proizvodnog procesa kako bi osigurali povoljniju tržišnu poziciju. Pošto ne mogu da kontrolišu cenu, proizvođači pronalaze načine da redukuju troškove (ukupne i po jedinici proizvoda). Ova tema je dalje povezana sa politikom subvencionisanja u agraru, te se te dve strane medalje – akcije poljoprivrednika i akcije države, na mogu odvojeno posmatrati.

1. FINANSIJSKI POLOŽAJ PORODIČNIH POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA U SRBIJI SA POSEBNIM OSVRTOM NA SEKTOR RATARSTVA

Ruralni prostor (definisan prema OECD I – gustina naseljenosti < 150) obuhvata 86% ukupne teritorije Srbije, dok u ovim područjima živi preko polovine ukupnog stanovništva Srbije (Bogdanov, Stojanović 2006). Koliko je poljoprivredna aktivnost važna za ruralnu populaciju pokazuje činjenica da polovina ruralnih domaćinstava u Srbiji nema drugih prihoda osim iz ove delatnosti (Cvijanović, Subić, Paraušić, 2014). Zbog toga što poljoprivredna proizvodnja, pored ekonomске, ima vrlo važnu socijalnu ulogu u ruralnim sredinama. sektor agrara je opterećen brojnim problemima. U reformama u procesu tranzicije, ekonomске potrebe razvoja poljoprivrede bile su u velikoj meri zanemarivane jer se nije vodilo računa o neophodnosti kreiranja adekvatnih mehanizama tržišnog usmeravanja i podsticajnog ambijenta za razvoj agrokonkurentnosti. Privatizovana su brojna preduzeća, zbog čega je veliki broj ljudi ostao bez posla i bez ideje o bilo kakvoj preduzetničkoj inicijativi. Kao posledica, siromaštvo ruralne populacije je znatno povećano. Loša ekonomski struktura, vrlo slabe mogućnosti za zapošljavanje, niska primanja, nerazvijena infrastruktura i drugi faktori uzrokovali su značajno smanjenje broja stanovnika u ruralnim oblastima. Između poslednja dva popisa ruralno stanovništvo se smanjilo za oko 11% (Manić, Popović, Molnar, 2012).

Loša ekonomска perspektiva mlađih utiče na njihov odlazak iz ovih područja zbog čega se prirodni priraštaj značajno smanjuje i pogoršava demografska struktura. U ruralnim oblastima Srbije učešće stanovnika mlađih od 14 godina je manje od 14%, dok je učešće onih starijih od 65 godina oko dve trećine. Dodatno, prema podacima Popisa poljoprivrede iz 2012. godine skoro 98,9% upravnika gazdinstava ima samo poljoprivredno iskustvo stečeno praksom, dok samo 1,1% njih ima završen odgovarajući kurs iz oblasti poljoprivrede. To znači da se ruralna područja suočavaju sa problemom nedostatka radne snage i snažnog socijalnog i ekonomskog nazadovanja.

Tabela 1. Ekonomski veličina poljoprivrednih gazdinstava u Srbiji

	Porodična poljoprivredna gazdinstva	Pravna lica i preduzetnici
Beogradski region	4.389	436.024
Region Vojvodine	8.953	344.402
Region Šumadije i Zapadne Srbije	4.122	52.932
Region Južne i Istočne Srbije	3.215	76.079
Srbija-ukupno	4.99	204.755

Izvor: Popis poljoprivrednih gazdinstava (2012), str 22.

Važan problem poljoprivrednih gazdinstava u Srbiji je mala veličina poseda. Prosečna ekonomski veličina gazdinstava je, prema popisnim podacima poljoprivrednih gazdinstava nešto manja od 6.000 evra, a kreće se od 3.414 evra u regionu Južne i Istočne Srbije do 12.032 evra u regionu Vojvodine. Na prosečnu ekonomsku veličinu gazdinstva dominantno utiče sektor porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koji učestvuje u ukupnom broju poljoprivrednih gazdinstava Srbije sa 99,5%.

U fokusu ovog rada su gazdinstva koja se bave ratarskom proizvodnjom. Od ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava 20,4% je specijalizovano za ratarsku proizvodnju, 9,7% se bavi kombinovanom proizvodnjom (pored ratarstva i uzgojem svinja i živine), a 9% se bavi ratarstvom i drugom biljnom proizvodnjom¹. Pri tome, od ukupnog broja porodičnih poljoprivrednih gazdinstava 20,3% je specijalizovano za ratarsku proizvodnju, a od ukupnog broja pravnih lica 37,8%. Prosečna ekonomski veličina poljoprivrednih

¹ Popis poljoprivrednih gazdinstava, str. 26.

gazdinstava koja se bave ratarskom proizvodnjom je 8.382 evra, pri čemu je prosečna veličina porodičnih poljoprivrednih gazdinstava specijalizovanih za ovu proizvodnju 6.565 evra, a prosečna ekomska veličina pravnih lica i preduzetnika specijalizovanih za ovaj tip proizvodnje čak 212.948 evra. Najveću ekonomsku vrednost porodičnih gazdinstava koja su specijalizovana za ratarsku proizvodnju ima Region Vojvodine, u Regionu Beograda vrednost proizvodnje na ovim gazdinstvima je ispod prosečna, dok je izuzetno niska u preostala dva regiona. Najveći broj gazdinstava koja se bave ratarskom proizvodnjom je skoncentrisan u regionu Vojvodine (40,8% od ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava u Vojvodini).

Tabela 2: Ekomska veličina porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koja su specijalizovana za ratarsku proizvodnju

Teritorija	Učešće u ukupnom broju gazdinstava	Ekomska vrednost u evrima
Beogradski region	17.9%	3.194,8
Region Vojvodine	40.6%	12.135,5
Region Šumadije i Zapadne Srbije	11.8%	1.421,1
Region Južne i Istočne Srbije	16.8%	1.731,4
Srbija-ukupno	20,4%	6.565

Izvor: Popis poljoprivrednih gazdinstava (2012), www.rsz.gov.rs

Mala ekomska veličina poljoprivrednih gazdinstava koja se bave ratarskom (ali i drugim tipovima poljoprivredne proizvodnje) proizvodi brojne probleme vezane za finansiranje i održivost takve proizvodnje. Mala i srednja poljoprivredna gazdinstva (slabije ekomske vrednosti) nemaju jaku pregovaračku poziciju u vertikalnom lancu snabdevanja krajnjih potrošača. Oni nisu dobro organizovani, tako da se javlja problem sa otkupom njihovih proizvoda. Problem je svakako njihova udaljenost od tržišta, zbog čega proizvode prodaju posrednicima (vrlo često meštarima), a ne krajnjem korisniku (industriji). Posebno veliki problem je cena po kojoj prodaju proizvode, kao i period plaćanja. Tržišnu moć i dominaciju u određivanju uslova otkupa imaju kupci, uglavnom posrednici koji te iste proizvode preprodaju krajnjim potrošačima po značajno višoj ceni, a često ugovaraju vrlo dug period za plaćanje sopstvenih obaveza prema poljoprivrednicima.

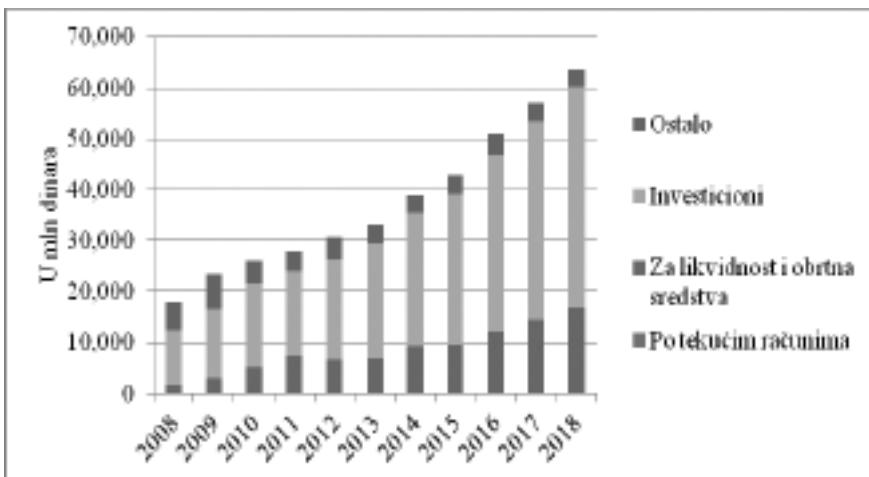
Nepovoljne cene po kojima trgovci kupuju poljoprivredne proizvode od proizvođača utiču dalje na niske tekuće prihode poljoprivrednih gazdinstava, zbog čega su sopstvena finansijska sredstva nedovoljna čak i za finansiranje tekućih obaveza. To povećava njihovu zavisnost od finansijskih institucija. Istovremeno, ponuda bankarskih kredita nije koncipirana tako da zadovolji specifične potrebe ovih proizvođača. Iako pored tržišnih bankarskih kredita, banke odobravaju i kredite po posebnom programu Ministarstva poljoprivrede (subvencionisani krediti koji su povoljniji za proizvođače), gazdinstva manje ekonomске vrednosti često ne zadovoljavaju kriterijume kreditne sposobnosti. Na taj način oni su potpuno istisnuti sa kreditnog tržišta. Imajući u vidu broj ovakvih malih proizvođača, odnosno građana Srbije koji žive od prihoda iz poljoprivrede, neophodno je pri kreiranju politika finansiranja poljoprivredne proizvodnje uvažiti njihove specifičnosti i okolnosti i pronaći način da se ova proizvodnja održi i razvija, uključujući i specifične modele koji su vezani za manja gazdinstva. To svakako nije lak zadatak. Merama podrške finansiranja poljoprivrednih gazdinstava treba da budu usmerene u dva pravca. Prvi se odnosi na velike proizvođače, koji su značajni sa stanovišta obima proizvodnje, stvaranja dohotka i deviznog priliva. Drugi na gazdinstva manje ekonomске vrednosti. Na osnovu izvršene analize kreditnog portfolija banka u Srbiji, vrednost porizvodnje od 25.000 evra je donja granica "prihvatljivosti" za kreditiranje. Problem je vezan za činjenicu da oko 97% ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava ima manju ekonomsku vrednost od ove granice "prihvatljivosti" za bankarske kredite. Održivost ovih domaćinstava je značajna je iz socijalnog ugla posmatranja - kako obezbediti prihode za veliki deo populacije u zemlji, i naravno, kako poboljšati uslove rada i života u ruralnim oblastima.

Pored toga što politika razvoja poljoprivredne proizvodnje ne uvažava dovoljno karakteristike velikog segmenta proizvođača, ona je tokom prethodnih godina bila vrlo nekonzistentna. Podrška poljoprivrednom sektoru i odluke regulative su često menjane, čak i u toku jedne godine, plaćana poljoprivrednicima su često kasnila, što je uticalo na stvaranje nestabilnog, nesigurnog i nepovoljnog ekonomskog okruženja za poljoprivrednu proizvodnju. Postavlja se pitanje: kako je bankarski sektor reagovao na ove nepovoljnosti i koji je obim plasiranih sredstava za potrebe razvoja poljoprivrede (ratarstva) u Srbiji?

2. ANALIZA KREDITNOG TRŽIŠTA - SEGMENT KREDITIRANJA POLJOPRIVREDNIH PROIZVOĐAČA U DOMENU RATARSTVA

Iznos odobrenih kredita registrovanim poljoprivrednim proizvođačima ima tendenciju rasta u prethodnoj deceniji. Iako su investicioni krediti ostvarili značajan rast, relativno se najviše povećalo učešće kratkoročnih kredita- grafik 1.

Grafik 1: Iznos i struktura odobrenih kredita poljoprivrednim gazdinstvima

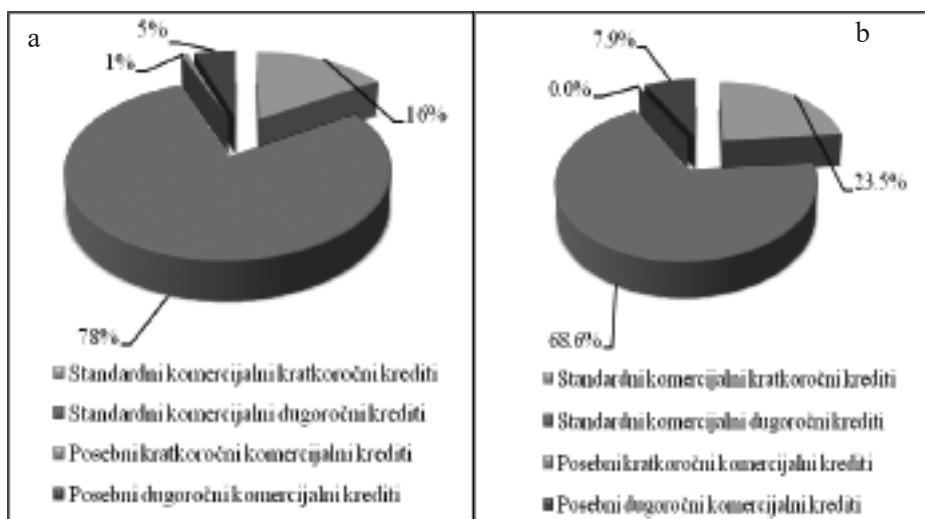
Izvor: NBS statistika

Struktura odobrenih bankarskih kredita poljoprivrednim gazdinstvima je prilično povoljna. Najveće učešće imaju odobreni investicioni krediti, čije je učešće poraslo sa 60% na 68,5% u posmatranom periodu. Sa druge strane primetna je tendencija povećavanja učešća kratkoročnih kredita- za likvidnost i obrtna sredstva, sa 9% u 2008. na 26,3% u 2018. godini. To potvrđuje stav da proizvođačima nedostaje tekuća likvidnost, odnosno da tekući prihodi nisu dovoljni da pokriju potrebe za finansiranjem tekuće aktive. Ovo je dalje povezano i sa specifičnim karakteristikama poljoprivredne proizvodnje (sezonost i potrebna ulaganja na početku proizvodnog procesa) (Zakić i Stojanović, 2008). Veće oslanjanje na kredite u finansiranju tekuće aktivnosti

povećava troškove proizvodnje i preliva se na smanjenje raspoloživih sredstava u budućnosti. Dodatno, kako je u ukupnoj strukturi gazdinstava uglavnom reč o malim proizvođačima koji koriste tekuće račune za sopstvenu potrošnju, evidencija pokazuje da ovi proizvođači u maloj meri koriste dozvoljeni minus. Ovo su najskuplja sredstva pa se i ne očekuje njihovo značajnije korišćenje u budućnosti, a pored toga iznos dozvoljenog minusa zavisi i od tekućih prihoda vlasnika računa. U kategoriji ostalo uključeni su i krediti za izvoz. Njihovo učešće je zanemarljivo malo pre svega zbog toga što proizvođači ne izvoze direktno svoje proizvode, već ovaj posao umesto njih preuzimaju drugi učesnici u sistemu (otkupljivači-izvoznici).

Ne manje značajan, a svakako neizbežan u kontekstu komparacije, jeste uvid u pokazatelje kreditiranja sektora ratarstva koje pruža alternativna FADN baza Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (FADN – Farm Accounting Data Network). Za pisanje ovog rada korišćeni su podaci za 2015. godinu (FADN 2016). Ovde treba imati u vidu da FADN istraživanje još uvek teško pristupa najvećim poljoprivrednim gazdinstvima u Srbiji, te se stoga ukupna slika kreditiranja koju daju FADN podaci svodi isključivo na uzorak koji je trenutno obrađen.

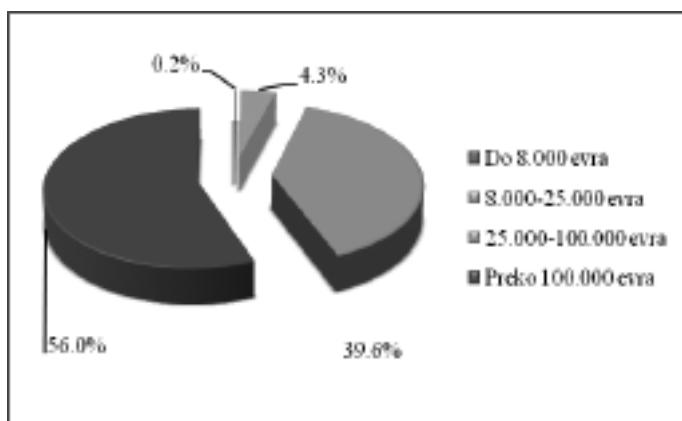
Grafik 2: Ročna struktura kredita odobrenih poljoprivrednim gazdinstvima koja se bave ratarstvom (a) vs. ročna struktura ukupnih kredita poljoprivrednim gazdinstvima na FADN uzorku 2015

Izvor: FADN 2016.

Prema FADN i podacima NBS, u 2015. godini od ukupnog iznosa odobrenih poljoprivrednih kredita 54,4% je odobreno sektoru ratarstva. Ročna struktura ovih kredita prikazana je na grafiku 2. Ročna struktura odobrenih kredita poljoprivrednim gazdinstvima koja se bave ratarskom proizvodnjom (panel a) je povoljnija, u odnosu na ukupna poljoprivredna gazdinstva (panel b). Više od četiri petine odobrenih kredita je sa dugim rokom, tako da dominiraju krediti za podršku investicijama.

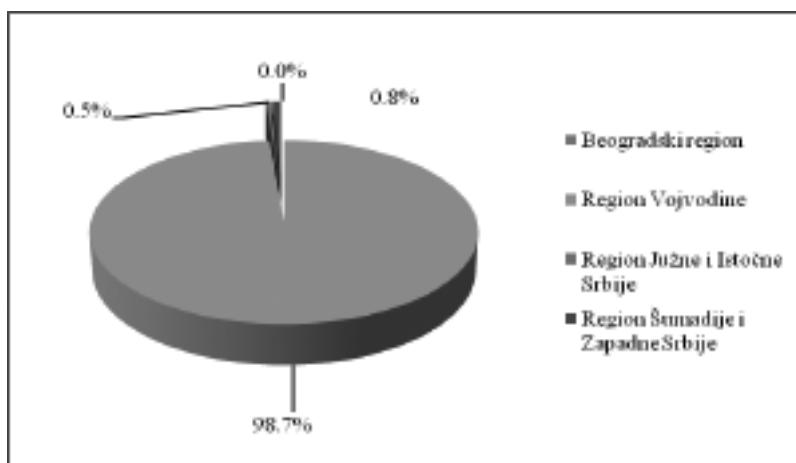
Grafik 3: Učešće poljoprivrednih gazdinstava koja se bave ratarskom proizvodnjom u odobrenim kreditima u FADN uzorku 2015. prema njihovoj ekonomskoj veličini

Izvor: FADN

Struktura kredita odobrenih proizvođačima koji se bave ratarskom proizvodnjom sa aspekta veličine gazdinstava je vrlo nepovoljna, što pokazuje grafik 3. Analizom su indikovani veliki problemi u domenu kreditiranje ratarske proizvodnje. Naime prosečna ekomska veličina porodičnog poljoprivrednog gazdinstva koje se bavi ovom vrstom proizvodnje je 6.565 evra, a samo je u Vojvodini prosečna vrednost domaćinstava koje obavljaju ovaj tip poljoprivredne proizvodnje veća od 8.000 evra. Učešće bankarskih kredita koji su odobreni poljoprivrednim gazdinstvima ekomske veličine do 8.000 evra, a koja se bave ratarskom proizvodnjom je zanemarljivo malo-svega 0,2% od ukupnih kredita plasiranih gazdinstvima koja obavljaju ovaj tip proizvodnje. Vrlo je malo učešće ovih kredita i u kategoriji gazdinstava ekomske vrednosti od 8.000-25.000 evra, svega 4,3%. Kredite dominantno koriste veća gazdinstva.

Grafik 4: Regionalna struktura kredita odobrenih poljoprivrednim gazdinstvima koja se bave ratarskom proizvodnjom

Izvor: FADN

Krediti odobreni gazdinstvima koja obavljaju ratarsku proizvodnju pokazuje izrazito visok stepen regionalne koncentracije (grafik- 4). Skoro svi (98,7%) su odobreni gazdinstvima u regionu Vojvodine. Gazdinstva u Vojvodini se najviše i bave ratarskom proizvodnjom, pri čemu je njihova prosečna ekonomski veličina najveća čime oni u većoj meri zadovoljavaju kriterijume za odobravanje bankarskih kredita u odnosu na ostale regije u Srbiji. Oko dve trećine ratarske proizvodnje obavlja se u Vojvodini (podatak za 2015-Statistički godišnjak 2016). Prema podacima FADN baze, veći deo odobrenih kredita (72%) plasiran je porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima, a 28% privrednim društvima (i to u regionu Vojvodine). Kada su u pitanju porodična gazdinstva, od ukupnih kredita datih ratarima 98,2% je odobreno porodičnim gazdinstvima iz regiona Vojvodine. Dodatnu otežavajuću okolnost čini saznanje das u krediti plasirani uglavnom u kupovinu nove mehanizacije vrlo često predimenzioniranih kapaciteta za potrebe porodičnog poljoprivrednog gazdinstva, što se ne povoljno odražava na buduću zaradivačku sposobnost. Ove mere bi trebalo da budu kombinovane sa različitim merama izgradnje sistema kontrole rizika kako bi se osetili puni efekti modernizacije. Na žalost, ove mere se još uvek nedovoljno koriste u našoj praksi.

ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Poljoprivrednici u Srbiji koriste pšenicu kao kulturu koja ima važnu ulogu u rotaciji useva. Posmatrano u dugom nizu prethodnih godina, proizvođači u svojoj praksi pokazuju naklonost ka korišćenju tradicionalnih metoda osiguranja od rizika – poput diferenciranja proizvodnje na bazi standarda kvaliteta (viši kvalitet pšenice treba da reflektuje višu cenu), kao i metoda diferenciranja dohotka (veći proizvođači integrišu pružanje pred-žetvenih i post-žetvenih usluga, dok drugi razmišljaju o dodatnim aktivnostima u okviru ruralne ekonomije). Nezavisno od uočenih obrazaca ponašanja poljoprivrednih proizvođača, evidentno je da postoji potreba za unapređenjem instrumenata koji doprinose stabilnijim finansijama i kontroli rizika promene cene pšenice. To uključuje predloge za usvajanje nove regulative i uvođenje novih institucija (nove forme finansijskih ugovora i „hedžing“ instrumenata), kao i edukaciju svih učesnika u sistemu kako bi novi vid poslovanja mogao da se realizuje korišćenjem berzanskih poslova. Skladištenje, skladišnice i pred-žetveno finansiranje mogu takođe pomoći proizvođačima. Većina manjih gazdinstava će nužno osetiti koristi od ovakvih sistema. Kada su veliki poljoprivredni proizvođači u pitanju, ove mere mogu doprineti unapređenju njihovog investicionog potencijala. Uspostavljanje prakse u kojoj su poljoprivredni proizvođači manje osetljivi na rizike dodatno pozitivno utiče na strukturne promene unutar sektora u toku procesa pristupanja EU.

Generalno posmatrano, aktivnosti treba da budu usmerene ka sledećim ciljevima (u suprotnom, poljoprivredni proizvođači će se sve više pitati da li je vredno nastaviti sa proizvodnjom ili bi vredelo razmisliti o drugim poslovnim alternativama). Na nivou gazdinstva se izdvajaju sledeće aktivnosti koje bi mogle biti odmah sprovedene: (1) bolja kontrola vremenskih rizika (ili prilagođavanje); (2) unaprediti produktivnost i kontrolu upotrebe hemikalija na gazdinstvu imajući u vidu kako uticaj na životnu sredinu, tako i na kvalitet javnog zdravlja; (3) unaprediti upravljačke/tržišne veštine proizvođača; (4) primeniti više standarde u proizvodnji i garantovati kvalitet. Na državnom nivou ostaju strateški bitne teme vezane za ciljano vođenje politike javnog zdravlja i zaštite životne sredine, kontrolu uslova za nesmetano razvijanje konkurenциje u sektoru, kao i ključno pitanje, dinamičko inoviranje utemeljene strukture proizvodnje. Podela aktivnosti između aktera na mikro i makro nivou, uključujući i njihovo koordinisano sadejstvo, su ključni faktori uspeha. Umesto subvencionisanja kao glavne teme, prioritet treba da bude izgradnja institucionalnog okvira za nesmetano funkcionisanje sektora u praksi. Uz

pravilno definisane uslove “igre” na tržištu i izgrađene mehanizme kontrole rizika, pola posla je već ostvareno, čime se determinišu neophodni uslovi za tržišno ponašanje poljoprivrednih proizvođača i njihovu borbu za bolji položaj kako na domaćem tržištu, tako i u međunarodnim okvirima. Kada su u pitanju specifična tržišta faktora, odluke banaka o pozajmljivanju klijentima donose se isključivo na bazi ocene rizika i „spremnosti i mogućnosti“ klijenta da vrati kredit. Problemi nastaju kada porodična gazdinstva apliciraju za kredit, a ona nisu u obavezi da vode poslovne knjige. Ovo dodatno komplikuje proces pozajmljivanja. U cilju unapređenja mehanizama kreditiranja, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije treba da iskoristi sve mere koje stoje na raspolaganju – budući da izvršene analize pokazuju da je rizik plasmana u sektoru porodične poljoprivrede (u odnosu na ostale sektore ekonomije) značajno niži.

SUSTAINABILITY AND QUALITY OF RELATIONS AMONG FARMERS AND CREDIT INSTITUTIONS IN SERBIA

Summary

Financing plays an important role in agricultural sustainability achievement. The scientific discussion about sustainable finance for sustainable agriculture has gained in importance lately. This paper shows the H2020 SUFISA results based on the analysis of quality of relations among crop farmers and credit institutions in Serbia. The basic barriers for improvement of these relations are connected with high risks and lack of methods of risk insurance in the practice. During the last decades, traditional risk control methods have been dominantly used by agricultural producers in Serbia. Opposite, the modern agriculture is based on specialization and advanced risk insurance methods. For example, investments in innovative production methods is always a good option both for producers and credit institutions. Therefore, it is of crucial importance to analyze quality of interactions among stakeholders, as well as how different actions initiated either by macroregulator (state) or farmers themselves are synchronized in the practice.

Key words: finance, sustainability, credit institutions, crop production.

LITERATURA

Bogdanov N., Stojanović Ž. (2006), „Metodologija utvrđivanja ruralnosti i identifikacija ruralne Srbije”, objavljeno u Natalija Bogdanov i M.Ševarlić red. Poljoprivreda i ruralni razvoj Srbije u tranzicionom periodu, Društvo agrarnih ekonomista Srbije i Poljoprivredni fakultet Beograd, str. 47-70.

Cvijanović D., Subić J., Paraušić V. (2014), *Poljoprivredna gazdinstva prema ekonomskoj veličini i tipu proizvodnje u Republici Srbiji*, Popis poljoprivrede- Poljoprivreda u Republici Srbiji 2012, RZS, Republika Srbija, Beograd.

Gobezie, G. (2009), Sustainable rural finance: prospects, challenges and implications, *Interantional NGO Journal*, Vol. 4, No. 2, pp 12-26.

Manić E., Popović S., Molnar D. (2012), Regional Disparities and Regional Development: The Case of Serbia. *Mittelungen der Oesterreichischen Geographischen Gesellschaft*, Band 154, pp.191 – 210. Wien.

Manić, E., Popović, S., Stojanović, Ž. (2017), Rural Space Development in Post-Transition Countries: The Case of Serbia. New Developments in the Rural Space of Central and South-East Europe, *Proceedings of the meeting of the Working Group on Central Europe in conjunction with the German Congress of Geography*, Berlin, September 30, 2015, Institut fuer Stadt-und Regionalforschung, Verlag der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, pp.11-29.

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (2015). Farm accountancy data network. Database.

NBS (2017). Bankarski sektor u Srbiji, Izveštaj za IV tromesečje 2016. godine, Sektor za kontrolu poslovanja banaka, jun Available at: http://www.nbs.rs/internet/latinica/55/55_4/kvartalni_izvestaj_IV_16.pdf [16.12.2017].

Sedlar, O., Jovin, S., Pejanović, R., Ćirić, Z., Eremić-Đođić, J. (2016). Access to Finance to Micro, Small and Medium Business Units in Serbian Agribusiness. *Economics of Agriculture* (63) 4, pp. 1219-1235.

Statistical Office of the Republic of Serbia, Available at: <http://www.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx> [12.12.2017].

Trzeciak-Duval, A. (2003), Agriculture finance and credit infrastructure – conditions, policies and channels, *Agricultural Economics – CZECH*, 49, 2003 (3), pp. 106-112.

Zakić Z., Stojanović Ž. (2008), *Ekonomika agrara*, Ekonomski fakultet Beograd.

Pregledni članak

RAZVIJENOST OSIGURANJA U POLJOPRIVREDI U SRBIJI I U ZEMLJAMA EVROPSKE UNIJE

Marija Koprivica*¹

marijajovovic@ekof.bg.ac.rs

Tatjana Rakonjac-Antić*

rakonjacantic@ekof.bg.ac.rs

Rezime

U radu se analiziraju sistemi osiguranja poljoprivrede u zemljama članicama EU i daju preporuke za razvoj ove vrste osiguranja u Srbiji. Kao adekvatan model organizovanja osiguranja u poljoprivredi za Srbiju predlaže se javno-privatno partnerstvo, uz jačanje podrške države i uvođenje elemenata obaveznosti osiguranja. Država ima važnu ulogu da obezbedi ambijent za efikasno i stabilno tržište osiguranja, na kome će osiguravači konkurisati cenom i kvalitetom svojih proizvoda. U funkciji ostvarenja tog cilja je povećanje i diferenciranje stope subvencionisanja premije osiguranja, formiranje baza podataka o štetama i modela rizika, otklanjanje regulatornih ograničenja za uvođenje inovativnih proizvoda osiguranja i promovisanje osiguranja u poljoprivredi.

Ključne reči: osiguranje, poljoprivreda, osiguranje useva i plodova, subvencije premije osiguranja, privatno-javno partnerstvo

UVOD

Poljoprivreda, u osnovi, obuhvata uzgajanje biljaka, stočarstvo i proizvodnju prehrambenih proizvoda. Bazična svrha poljoprivrede je proizvodnja hrane, a često se njeni proizvodi koriste kao sirovine, ili

* Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu

kao izvori energije. Zavisnost od vremenskih uslova i tržišnih kretanja čine poljoprivredu rizičnom delatnošću. Dva ključna rizika sa kojima se suočavaju poljoprivredni proizvođači su volatilnost prinosa (usled prirodnih nepogoda i bolesti biljaka i životinja) i volatilnost cena (usled relativne neelastičnosti ponude i tražnje za poljoprivrednim proizvodima).¹ Osiguranje predstavlja jedan od najvažnijih instrumenata upravljanja rizicima u poljoprivredi. Ipak, specifičnosti tih rizika u praksi otežavaju funkcionisanje privatnog tržišta osiguranja i nameću potrebu za podrškom od strane države.

Predmet rada su sistemi osiguranja u poljoprivredi u Srbiji i u zemljama članicama Evropske unije (EU). Zbog značaja sektora poljoprivrede za srpsku ekonomiju, upravljanje rizicima koji ugrožavaju kvantitet i kvalitet proizvodnje i stabilnost prihoda poljoprivrednih proizvođača predstavlja jedan od preduslova održivog ekonomskog razvoja. Otuda proizilazi i važna uloga sektora osiguranja u apsorpciji negativnih posledica realizacije prirodnih, ali i finansijskih rizika, koji pogađaju poljoprivredu. Cilj rada je da se, kroz analizu faktora koji određuju nivo razvijenosti ove vrste osiguranja, uz ukazivanje na pozitivne prakse u grupaciji zemalja EU, daju preporuke za podsticanje razvoja osiguranja u poljoprivredi u Srbiji.

1. OSIGURANJE U POLJOPRIVREDI U SRBIJI

Na rezultate koji se ostvaruju u poljoprivredi i na njen razvoj utiče mnoštvo rizika, čijom realizacijom mogu da nastanu ogromni gubici. Osiguranje je jedan od metoda upravljanja rizicima u poljoprivredi koji se koristi i u Srbiji. Ono nije obavezno i nije razvijeno, a jedan od razloga nerazvijenosti osiguranja u poljoprivredi je i nerazvijena poljoprivreda.

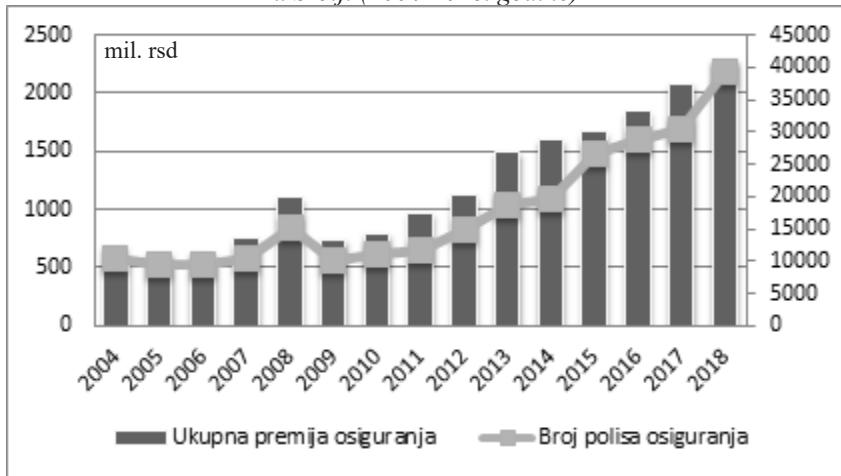
Ovo osiguranje se svrstava u ostala osiguranja imovine u okviru neživotnih osiguranja i obuhvata osiguranje useva i plodova (osnovni rizici: grad, požar, udar groma; dopunski rizici: poplava, oluja, mraz) i osiguranje životinja (osnovni rizici: uginuće itd., i dopunski rizici: osiguranje gubitka teleta ili ždrebeta pri porođaju itd.).

Na tržištu osiguranja u Srbiji u 2018. godini je poslovalo 17 društava za osiguranje i 4 društva za reosiguranje. Manje od polovine društava za osiguranje je u svojoj ponudi imalo usluge osiguranja u poljoprivredi. Od ukupnog broja polisa u ovoj vrsti osiguranja, 89,69% se odnosilo na osiguranje useva i plodova, a 10,31% na osiguranje životinja (Grafikoni 1 i 2).

¹ Ray (2013), str. 11

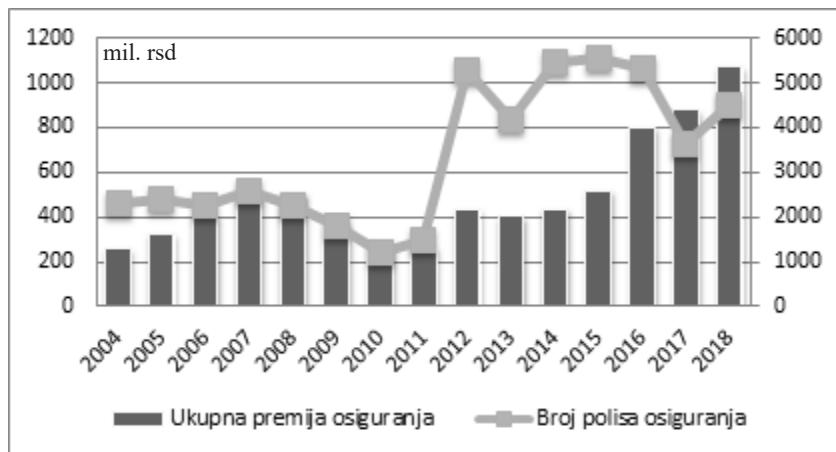
Do povećanja broja polisa je najčešće dolazilo u godini kojoj je prethodila godina u kojoj su realizovani neki od rizika prirodnih nepogoda: suša, poplave itd. Tako je nakon velikih poplava u maju 2014. godine došlo do povećanja broja polisa osiguranja useva i plodova u 2015. godini (sa 19.768 u 2014. godini na 26.652 u 2015. godini).

Grafikon 1. Broj polisa osiguranja i ukupna premija u osiguranju useva i plodova u Srbiji (2004-2018. godine)

Izvor: <https://www.nbs.rs> [Pristup: 04/06/2019]

Grafikon 2. Broj polisa osiguranja i ukupna premija u osiguranju životinja u Srbiji (2004-2018. godine)

Izvor: <https://www.nbs.rs> [Pristup: 04/06/2019]

Ukupna premija je, u 2018. godini, iznosila oko 2,29 mlrd rsd u osiguranju useva i plodova i oko 1,07 mil rsd u osiguranju životinja. Osiguranje u poljoprivredi je učestvovalo u ukupnoj premiji na tržištu osiguranja u Srbiji sa svega 3,37%, a u ukupnoj premiji neživotnih osiguranja sa 4,43%,² što ukazuje na nerazvijenost ove vrste osiguranja. U pojedinim godinama su osigurane štete bile veće od premija osiguranja u poljoprivredi, zbog čega je ostvaren nepovoljan tehnički rezultat.

Iako na nivou države ne postoji registar osiguranih poljoprivrednih gazdinstava, procenjuje se da je osigurano manje od 10% obradivog zemljišta i manje od 5% registrovanih gazdinstava.³ Država subvencionise (regresira) 40-45% od plaćene premije osiguranja umanjene za iznos poreza, sa ciljem većeg broja zaključenja ugovora o osiguranju. Maksimalni iznosi podsticaja po vrsti podsticaja su:

- za podsticaje za osiguranje ratarskih kultura – 100.000 rsd,
- za podsticaje za osiguranje povrtarskih kultura – 500.000 rsd,
- za osiguranje voćarskih kultura, vinove loze i hmelja – 1.000.000 rsd,
- za podsticaje za osiguranje rasadnika i/ili mlađih višegodišnjih zasada pre stupanja na rod – 500.000 rsd i
- za podsticaje za osiguranje životinja – 2.000.000,00 rsd.

Ukupno za sve vrste podsticaja korisnik može da ostvari maksimalno 2.500.000 rsd.⁴ Definisani regres nije podstakao, do sada, razvoj osiguranja u poljoprivredi. Uglavnom profesionalni poljoprivredni proizvođači i poljoprivredne kompanije imaju polise osiguranja od određenih rizika. Veliki broj malih poljoprivrednih proizvođača nema ni jednu polisu osiguranja. Osnovni razlozi nerazvijenosti osiguranja u poljoprivredi u Srbiji su: dominacija porodičnih gazdinstava i nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrednog stanovništva, često neodgovarajuće kompetencije, nedovoljna edukacija potencijalnih osiguranika, skromna ponuda proizvoda osiguranja, neadekvatna koordinacija između ključnih učesnika koji obezbeđuju osiguranje i podsticaju razvoj poljoprivrede i osiguranja itd.⁵

² <https://www.nbs.rs> [Pristup: 04/06/2019]

³ <https://www.svijetosiguranja.eu/osiguranje-poljoprivrede> [Pristup: 04/06/2019]

⁴ "Pravilnik o uslovima, načinu i obrascu zahteva za ostvarivanje prava na regres za premiju osiguranja useva, plodova, višegodišnjih zasada, rasadnika i životinja", čl. 7.

⁵ Kočović et al. (2016), str. 220.

2. SISTEMI OSIGURANJA U POLJOPRIVREDI U ZEMLJAMA EVROPSKE UNIJE

Sisteme osiguranja u poljoprivredi koji se primenjuju u zemljama članicama Evropske unije karakterišu relativna razvijenost osiguranja useva i plodova u odnosu na osiguranje životinja, kao i dominacija klasičnih (engl. *indemnity-based*) proizvoda kojima se nadoknađuje šteta nastala usled gubitka prinosa (engl. *yield insurance*), i to od rizika grada.⁶ Izražena heterogenost tih sistema rezultuje varijacijama u stopi penetracije tržišta, merenoj udelom osiguranog u ukupnom obradivom zemljištu, kao jednim od najznačajnijih pokazatelja tražnje za osiguranjem u poljoprivredi⁷ (Tabela 1).

Tabela 1. Penetracija tržišta osiguranja useva i plodova u izabranim zemljama EU

Zemlja	Osigurano obradivo zemljište (%)	Zemlja	Osigurano obradivo zemljište (%)
Grčka	100%	Češka Republika	35%
Kipar	100%	Španija	26%
Danska	85%	Poljska	25%
Austrija	78%	Rumunija	25%
Švedska	60%	Portugalija	22%
Bugarska	52%	Slovenija	17%
Mađarska	52%	Italija	< 10%
Luksemburg	45%	Hrvatska	< 10%
Nemačka	43%	Velika Britanija	7%

Izvor: Bielza et al. (2008), Mahul and Stutley (2009), Dragos and Codruta (2014), Čolović and Mrvić Petrović (2014), Soliwoda (2016)

Logično je očekivati da penetracija tržišta bude veća što je zemlja ekonomski razvijenija (sa posebnim akcentom na sektoru poljoprivrede i sektoru osiguranja), jer poljoprivrednici imaju više sredstava za plaćanje premije osiguranja, a osiguravači imaju veći kapacitet za pokriće rizika. Ipak, očigledno je da ekomska razvijenost zemlje nije jedina determinanta

⁶ Miranda et al. (2018), str. 178-179.

⁷ Bielza et al. (2008), str. 154.

stope penetracije tržišta. Tražnja za osiguranjem useva i plodova primarno je uslovljena obaveznošću osiguranja i podrškom države. Osim toga, za sticanje potpune slike o razvijenosti osiguranja u poljoprivredi neophodno je sagledati i kvalitet ponude, odnosno širinu osiguravajućeg pokrića.

2.1. Obavezno i dobrovoljno osiguranje u poljoprivredi

Osiguranje u poljoprivredi u zemljama EU je preovlađujuće dobrovoljno. Izuzeci su Grčka i Kipar, gde postoje javni sistemi obaveznog osiguranja. Osnovno opravданje za uvođenje obaveznog osiguranja u poljoprivredi je to što, zbog niskog interesovanja, ne može da se postigne kritična masa sredstava za održivo poslovanje osiguravača pri pristupačnoj premiji osiguranja. Kada je osiguranje obavezno, rizik se niveliše na nižem nivou, snižavaju se troškovi osiguravača i, samim tim, i premija osiguranja. Istovremeno, otklanja se problem lošeg odabira (negativne selekcije), kao tendencije da se osiguravaju samo poljoprivrednici u visoko-rizičnim područjima. Međutim, time su niskorizični osiguranici prinuđeni da uđu u zajednicu rizika i da subvencionisu visoko-rizične osiguranike, što može biti suboptimalno sa socijalnog aspekta, naročito ako premija nije zasnovana na stvarnim rizicima (kao što je slučaj, na primer, u Grčkoj, gde je premijska stopa definisana zakonom⁸).

Imajući u vidu navedene argumente za i protiv obaveznog osiguranja, kao kompromisna rešenja javljaju se selektivna i uslovna obaveznost, čiji se relevantni primeri susreću i u zemljama EU. Kao prvo, osiguranje je u pojedinim zemljama obavezno samo za određene kulture, od određenih rizika, ili za gazdinstva određene veličine. U Holandiji, na primer, obavezno je osiguranje stoke od rizika epidemije.⁹ Slično, poljoprivrednici u Mađarskoj moraju da kupe osiguranje ako je njihovo gazdinstvo veće od 10 ha (u slučaju ratarske proizvodnje), odnosno od 5 ha (u slučaju proizvodnje voća i povrća).¹⁰

Kao drugo, osiguranje može biti preduslov za dobijanje subvencionisanih kredita (kakav je slučaj u Bugarskoj¹¹), ili bilo kakvih oblika državne pomoći za poljoprivrednike. U Poljskoj, na primer, počev od 2005. godine, poljoprivrednici moraju da osiguraju najmanje 50% korišćenog obradivog zemljišta od barem jednog rizika (uključujući rizik poplave, suše, grada i mraza) da bi ostvarili pravo na direktna plaćanja kojima se podstiče

⁸ Lorant and Farkas (2015), str. 77.

⁹ Mahul and Stutley (2009), str. 89.

¹⁰ Zubor-Nemes et al. (2018), str. 280.

¹¹ UNDP (2009), str. 132.

proizvodnja.¹² Posedovanje polise osiguranja useva i plodova, odnosno životinja, je preduslov za dobijanje državne pomoći u slučaju nastupanja prirodne nepogode i u Rumuniji. Štete koje su uzrokovane "standardnim" rizicima nadoknađuju osiguravajuće kompanije, dok štete koje su posledica prirodnih katastrofa (definisanih zakonom) nadoknađuje država.¹³

2.2. Podrška od strane države

Podrška države razvoju osiguranja u poljoprivredi javlja se u različitim oblicima, a najčešći je subvencionisanje premije osiguranja, koje se primenjuje u približno 2/3 zemalja u svetu.¹⁴ Pristupi zemalja članica EU u pogledu subvencionisanja premije osiguranja u poljoprivredi su međusobno različiti. Važan korak u pravcu njihovog usaglašavanja je napravljen reformom Zajedničke poljoprivredne politike (*Common Agricultural Policy – CAP*) 2013. godine, kada je državama članicama dozvoljeno da koriste sredstva Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (*European Agricultural Fund for Rural Development – EAFRD*) za finansiranje tih subvencija. Uredbom EU br. 1305/2013 propisana je subvencija do 65% od premije, pod uslovom da nastale osigurane štete prevazilaze 30% prosečnog godišnjeg prinosa poljoprivrednika u prethodnih pet godina (isključujući najveću i najmanju vrednost).¹⁵ Veći broj zemalja se do sada opredelio za korišćenje ove opcije, uključujući Belgiju, Francusku, Hrvatsku, Mađarsku, Italiju, Letoniju, Litvaniju, Maltu, Holandiju i Portugaliju.¹⁶ Počev od 2018. godine, stopa subvencije je povećana na 70%, a prag šteta snižen na 20%.¹⁷

Ključni argumenti za subvencionisanje premije osiguranja u poljoprivredi su nedostaci tržišta. U ovoj vrsti osiguranja prisutni su sistematski rizici (poput suše) koji pogađaju veliki broj osiguranika istovremeno, zbog čega je teško postići diverzifikaciju portfelja. Izraženi su problemi informacione asimetrije i moralnog hazarda, jer je teško meriti rizike prirodnih nepogoda, kao i pratiti ponašanje poljoprivrednih proizvođača. U nerazvijenim i zemljama u razvoju, ruralno stanovništvo odlikuju relativno siromaštvo, niska kultura osiguranja i sklonost ka potcenjivanju rizika u poljoprivredi i oslanjanju na programe državne pomoći nakon nepogode. Pored visokih administrativnih

¹² Soliwoda (2016), str. 4.

¹³ Mitu (2007), str. 199.

¹⁴ Mahul and Stutley (2009), str. 11.

¹⁵ Regulation (EU) No 1305/2013, čl. 37.

¹⁶ European Commission (2017a), str. 9-10.

¹⁷ European Commission (2017b), str. 1.

troškova i nerazvijene tržišne infrastrukture, privatni osiguravači koji posljuju u tim zemljama su suočeni sa ograničenim pristupom međunarodnom tržištu osiguranja. Zbog svih navedenih faktora, osiguranje u poljoprivredi je relativno skupo sa aspekta osiguranika, i istovremeno neprofitabilno sa aspekta osiguravača. Kroz subvencije premije se ovo osiguranje nastoji učiniti pristupačnijim za poljoprivrednike. U prilog subvencionisanju premije govori pozitivna korelacija između stope penetracije tržišta i stope subvencije premije.¹⁸ O jačini ove veze svedoči primer Mađarske, u kojoj je od 1997. godine premija u osiguranju poljoprivrede subvencionisana po stopi od 30%. Nakon ukidanja ove subvencije 2003. godine došlo je do drastičnog pada broja ugovora o osiguranju, jer su mnogi osiguranici odustali od osiguranja i nisu obnovili svoje polise. Posledično, prihodi od premije su već u 2004. godini trostruko smanjeni (sa 78,8 mil. EUR na svega 26,2 mil. EUR).¹⁹

Ipak, ističe se više argumenata protiv subvencionisanja premije osiguranja. Subvencije premije su skupe i obično se jednom uvedene subvencije primenjuju trajno. Ukoliko nisu ciljane, subvencijama premije se favorizuju velika i poljoprivredna gazdinstva koja se nalaze u visoko-rizičnim područjima. Subvencije premije iskrivljuju cenovne signale i utiču na donošenje suboptimalnih investicionih odluka poljoprivrednih proizvodača.²⁰ Konačno, subvencije premije nisu garancija visoke stope penetracije tržišta osiguranja. To najbolje ilustruje primer Italije, u kojoj je stopa subvencije premije osiguranja tradicionalno visoka (do 80%), iako stopa penetracije tržišta nikada nije prevazišla 15% (koliko je iznosila u 1998. godini, od kada beleži pad).²¹ Osim toga, relativno visoke stope penetracije tržišta se beleže i u zemljama sa dugom tradicijom osiguranja u poljoprivredi, a u kojima premija nije subvencionisana (poput Nemačke, gde su se još 1733. godine pojavile prve šeme osiguranja useva i plodova²²).

Da bi se ublažili potencijalni negativni efekti, umesto da budu proporcionalne, stope subvencije se diferenciraju prema tipu poljoprivredne kulture, regionima, starosti poljoprivrednika, veličini gazdinstva, tipu i ročnosti ugovora o osiguranju. U Španiji i Portugaliji, na primer, stopa subvencije premije je veća za osetljivije i kulture od strateškog značaja, kao i za regije u kojima se želi podstići razvoj poljoprivrede. Mlađi poljoprivrednici

¹⁸ Mahul and Stutley (2009), str. 12.

¹⁹ Bielza et al. (2008), str. 175.

²⁰ Collier et al. (2009), str. 403.

²¹ Capitanio et al. (2014), str. 256.

²² Reyes et al. (2017), str. 13.

u Francuskoj imaju pravo na dodatnu subvenciju premije osiguranja.²³ Stopa subvencije premije u Italiji veća je za osiguravajuće proizvode kombinovanog, nego za proizvode pojedinačnog pokrića.²⁴

S obzirom na ulogu države, moguća su tri modaliteta organizovanja osiguranja u poljoprivredi, od kojih se svaki susreće u pojedinim zemljama EU. U javnim programima, državna kompanija sa monopolskim položajem na tržištu obezbeđuje relativno unificirano osiguranje u poljoprivredi.²⁵ Stopa penetracije tržišta može biti visoka, jer je osiguranje često obavezno. Premije su niske, budući da ih određuju socijalni faktori, pa su finansijske performanse programa slabe. Primeri takvih programa postoje u Grčkoj i na Kipru. U privatnim programima, sa druge strane, osiguranje je u potpunosti prepusteno komercijalnim osiguravačima. Premije su aktuarski fundirane, ali visoke, a visoko je i učešće osiguranika u šteti. Uglavnom se nudi osiguranje od rizika grada, a penetracija je niska do umerena, pa je i diverzifikacija rizika slaba. Velika Britanija, Irska, Danska i Finska su primeri zemalja u kojima su zastupljeni privatni programi osiguranja u poljoprivredi. Javno-privatna partnerstva predstavljaju kombinaciju dva prethodna modaliteta, kao rezultat nastojanja da se iskoriste prednosti i ublaže nedostaci svakog od njih. U ovom modalitetu, privatni sektor pruža osiguranje, uz podršku države u vidu subvencija i reosiguranja. Smatra se da javno-privatna partnerstva omogućuju stabilno i efikasno tržište osiguranja, i samim tim i sektor poljoprivrede, zbog čega se preporučuju za zemlje u razvoju.²⁶

Javno-privatna partnerstva u osiguranju poljoprivrede zastupljena su u nekoliko zemalja EU, ali se posebno uspešnim među njima ističe ono koje postoji u Španiji od 1980. godine.²⁷ Okosnica španskog sistema osiguranja u poljoprivredi je pul osiguranja (*Agroseguro*), koji sačinjavaju privatni osiguravači i jedan nacionalni reosiguravač. Pul određuje uslove i tarife za mnoštvo proizvoda osiguranja useva i plodova i osiguranja životinja (koji se, na dobrovoljnoj osnovi, obezbeđuju uz državne subvencije premije), i vrši likvidaciju šteta. Osiguranjem je pokrivena većina prirodnih rizika. Osiguravači mogu ponuditi osiguranje od istih rizika izvan pula, ali takvi proizvodi ne podležu subvencionisanju premije. Stopa subvencije premije

²³ Mahul and Stutley (2009), str. 106.

²⁴ Bielza et al. (2008), str. 174.

²⁵ Itturioz (2009), str. 20.

²⁶ Herbold (2014), str. 199.

²⁷ Mahul and Stutley (2009), str. 67.

je diferencirana i iznosi, u proseku, 50%.²⁸ Pošto posluju po principu saosiguranja, članovi pula ne konkurišu međusobno cenama, već isključivo kvalitetom usluga koje pružaju.²⁹

2.2. Širina osiguravajućeg pokrića

U svim zemljama članicama EU postoje proizvodi pojedinačnog pokrića (engl. *single-peril*), kojima se pokriva jedan do dva rizika, isključivo nesistematske prirode (grad, požar, udar groma). Takvi proizvodi su jedini dostupni u zemljama u kojima premija osiguranja u poljoprivredi nije subvencionisana, poput Velike Britanije, Irske, Danske, Švedske ili Estonije. Sa druge strane, u zemljama u kojima postoje državne subvencije premije osiguranja razvili su se i proizvodi kombinovanog pokrića (engl. *multiple-peril*) dva ili više rizika, uključujući i sistematske rizike. Kao kompleksniji, ovi proizvodi podrazumevaju šire osiguravajuće pokriće, ali i veće administrativne troškove za osiguravače, odnosno veće premije za osiguranike. Stoga, ne iznenađuje činjenica da, u odsustvu finansijske podrške države, privatni sektor osiguranja ne može da ponudi pristupačno pokriće sistematskih rizika koji ugrožavaju poljoprivrednu proizvodnju. U Holandiji, na primer, premija je subvencionisana u slučaju proizvoda kombinovanog pokrića, ali ne i u slučaju proizvoda pojedinačnog pokrića.³⁰

Ponuda osiguranja u poljoprivredi može biti obogaćena kroz uvođenje inovativnih proizvoda. U prvom redu, to je indeksno (engl. *index-based*) osiguranje, kod koga se isplata vrši kada indeks, kao varijabla za koju se smatra da je visoko korelisana sa štetama (npr. temperatura vazduha ili količina padavina u nekoj oblasti) pređe određeni prag vrednosti. Osnovne prednosti ove vrste osiguranja su ubrzanje procesa isplate šteta, smanjivanje administrativnih troškova osiguravača i eliminisanje problema moralnog hazarda i negativne selekcije.³¹ U zemljama EU prisutno je samo nekoliko primera primene indeksnog osiguranja u poljoprivredi. Indeksno osiguranje pašnjaka od suše postoji u Španiji (od 2001), Nemačkoj (od 2014), Francuskoj (od 2015) i Švajcarskoj (od 2016. godine).³² Pored pašnjaka, indeksno osiguranje od suše u Austriji se primenjuje i na određene poljoprivredne

²⁸ Reyes et al. (2017), str. 14.

²⁹ Kočović et al. (2016), str. 216.

³⁰ Miranda et al. (2018), str. 178.

³¹ Linnerooth-Bayer and Hochrainer-Stigler (2015), str. 90.

³² Vroege et al. (2019), str. 105.

kulture.³³ Osim rizika suše, u Nemačkoj su dostupni i proizvodi indeksnog osiguranja od rizika prekomernih padavina i mraza.³⁴

Poljoprivrednicima je potrebna zaštita ne samo od gubitka prinosa, već i od pada cena poljoprivrednih proizvoda. Takvu zaštitu pruža osiguranje prihoda (engl. *revenue insurance*), kroz nadoknadu razlike između garantovanog i realizovanog prihoda. U zemljama EU, razvoj osiguranja prihoda u poljoprivredi je započeo tek u skorije vreme. Prva šema osiguranja prihoda za uzgajivače žitarica, koja je kreirana u Velikoj Britaniji 1998. godine, je već naredne godine ukinuta zbog niskog interesovanja, da bi 2018. godine bila pokrenuta nova takva šema osiguranja, čiji efekti još uvek nisu poznati.³⁵ U Francuskoj je 2016. godine uveden novi proizvod osiguranja ratarskih i voćarskih kultura kojim se pokrivaju gubici ne samo usled pada prinosa i pada cena poljoprivrednih proizvoda, već i usled porasta troškova proizvodnje, uz premiju osiguranja koja je subvencionisana.³⁶

3. PREPORUKE ZA RAZVOJ OSIGURANJA POLJOPRIVREDE U SRBIJI

Iz analize sistema osiguranja poljoprivrede u zemljama članicama EU proizilazi više preporuka za podsticanje razvoja ove vrste osiguranja u Srbiji. Adekvatan model organizovanja osiguranja od poljoprivrede je javno-privatno partnerstvo, uz jačanje državne podrške i uvođenje elemenata obaveznosti. U takvom modelu, država bi vršila akreditaciju osiguravajućih kompanija koje bi mogle da prodaju proizvode osiguranja u poljoprivredi po subvencionisanim premijskim stopama.³⁷ Imajući u vidu nepovoljan materijalni položaj ruralnog stanovništva sa jedne, i nedovoljnost postojećih premija za pokriće šteta, sa druge strane, posebno je važna uloga države u ublažavanju ekonomskog tereta premije osiguranja za poljoprivredne proizvođače. Postojeću stopu subvencije premije osiguranja u poljoprivredi je potrebno povećati i diferencirati. U tom smislu, pozitivno se ocenjuje najavljeni povećanje ove stope na 70% u pojedinim regionima.³⁸ kao i mogućnost istovremenih podsticaja iz državnog i iz lokalnog budžeta.

³³ Hochrainer-Stigler and Hanger-Kopp (2017), str. 606.

³⁴ Wilkinson (2019), str. 1.

³⁵ Miranda et al. (2018), str. 179.

³⁶ Ramsey and Santeramo (2017), str. 37.

³⁷ Kočović et al. (2016), str. 221.

³⁸ <http://subvencije.rs/biljna-proizvodnja/regresiranje-osiguranja-useva-plodova> [Pristup: 03/06/2019]

Pored socijalnih subvencija premije osiguranja, neophodne su i državne subvencije kojima se podržava razvoj tržišne infrastrukture. Od države se očekuje da ulaže u izgradnju baza podataka i modela rizika koji su neophodni za određivanje adekvatnih premija osiguranja. Portfelji pojedinačnih osiguravača su relativno mali, što limitira preciznost ocene rizika i otežava obračun aktuarski fundiranih premija. Stoga je potrebno da se formira jedinstvena baza podataka o štetama u poljoprivredi, kao osnov za obračun premija u skladu sa stvarnim rizicima i za razvoj novih proizvoda osiguranja. S obzirom na negativna iskustva pojedinih zemalja u kojima državna tela određuju tarife, tarifiranje treba da ostane u domenu osiguravača, ali uz unapređenje osnova na kojima se ono bazira. Takođe, država treba da razvija odgovarajuću regulativu kao preduslov uvođenja novih proizvoda na tržište (kao što je indeksno osiguranje), kao i da promoviše osiguranje u poljoprivredi kroz intenzivne programe edukacije i marketinške kampanje.

Da bi se, u uslovima niske kulture osiguranja, poljoprivredni proizvođači uz sve navedene mere „naterali“ da osiguraju svoje prinose, osiguranje mora, barem privremeno, biti obavezno. Raspodelom ukupnog rizika između velikog broja članova zajednice rizika, trošak premije osiguranja po svakom od njih pojedinačno bio minimiziran. Ipak, uvažavajući obrazložene argumente protiv obaveznosti osiguranja, kompromisno rešenje bilo bi uslovljavanje bilo kakvih oblika državne pomoći poljoprivrednicima posedovanjem odgovarajuće polise osiguranja useva i plodova, odnosno osiguranja životinja.

ZAKLJUČAK

Osiguranje, kao metod upravljanja rizicima u poljoprivredi, u Srbiji nije obavezno i nije razvijeno, o čemu svedoči činjenica da je mali deo obradivog zemljištva i mali broj poljoprivrednih gazdinstava obuhvaćen osiguranjem. Razloga za ovako nisku zastupljenost osiguranja u poljoprivredi je mnogo, među kojima se ističu: nerazvijena poljoprivreda, koja ne omogućava više iznose ulaganja i za rezultat nema visoke prinose, zbog čega za određeni broj poljoprivrednih proizvođača uplaćivanje premije osiguranja nije isplativo; nedovoljna edukacija poljoprivrednika o neophodnosti zaključenja ugovora o osiguranju i prednostima posedovanja ovakvih ugovora; skromna ponuda osiguranja, budući da određeni broj društava za osiguranje ne vidi u osiguranju poljoprivredne potencijal za poboljšanje sopstvenih performansi i tržišne pozicije itd.

Kroz analizu iskustava zemalja članica EU, u radu su obrazloženi pozitivni primeri koji mogu poslužiti kao smernice za razvoj osiguranja u poljoprivredi u Srbiji. Između zemalja EU postoje značajne razlike u pogledu izloženosti rizicima u poljoprivredi, strukture poljoprivrednih gazdinstava, istorijskog nasleđa i kulturnog miljea. Otuda se razlikuju i njihovi sistemi osiguranja u poljoprivredi prema obaveznosti, ulozi države, modelu organizovanja i širini osiguravajućeg pokrića, što sve utiče na nivo razvijenosti ove vrste osiguranja. Uočeno je da su u zemljama u kojima premija nije subvencionisana dostupni samo klasični proizvodi pojedinačnog pokrića, dok proizvodi kombinovanog pokrića, kao i inovativni proizvodi, poput indeksnog osiguranja, postoje samo u zemljama u kojima je premija osiguranja subvencionisana.

Usled nerazvijenosti osiguranja u poljoprivredi, štete od realizacije prirodnih nepogoda u najvećem obimu podnosi država, pa se njihovi efekti u krajnjoj instanci prelivaju na stanovništvo, kao poreske obveznike i kao kupce poljoprivrednih proizvoda. Efikasno i zdravo tržište osiguranja zahteva promenu orijentacije podrške države, sa *ex-post* saniranja posledica štetnih događaja, na *ex-ante* mere kojima se obezbeđuju uslovi za neometano funkcionisanje privatnog sektora osiguranja. Kao adekvatan model organizovanja osiguranja od poljoprivrede u radu se predlaže javno-privatno partnerstvo. Bez državnih subvencija premije osiguranja, privatni osiguravači ne mogu ponuditi dovoljno široko osiguravajuće pokriće kojim će biti obuhvaćeni i sistematski rizici, poput suše, a koje će istovremeno biti priuštivo za osiguranike. Kako bi se sprečilo favorizovanje velikih i visokorizičnih poljoprivrednih proizvoda, potrebno je, umesto proporcionalne, uvesti diferenciranu stopu subvencije premije. Takođe, pored socijalnih subvencija premije, poželjne su i državne subvencije kojima se podstiče razvoj tržišne infrastrukture, kroz ulaganje u baze podataka, modele rizika, unapređenje regulative i promovisanje osiguranja. Konačno, da bi osiguranje u poljoprivredi bilo finansijski održivo, neophodno je da se poveća obuhvat osiguranika kroz uslovljavanje pružanja državne pomoći poljoprivrednicima kupovinom osiguranja useva i plodova, odnosno osiguranja životinja.

DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL INSURANCE IN SERBIA AND IN THE EUROPEAN UNION

Abstract

The paper deals with the analysis of agricultural insurance systems in the EU member states and provides recommendations for the development of this type of insurance in Serbia. A public-private partnership is indicated as an adequate model for the organization of agricultural insurance in Serbia, with the strengthening of state support and the introduction of compulsory elements. The state has an important role to provide an environment for an efficient and stable insurance market, where insurers will compete based on the price and quality of their products. In order to achieve that goal, it is necessary to increase and differentiate the premium subsidization rate, to establish database on losses and develop risk models, to eliminate regulatory restrictions for the introduction of innovative insurance products and to promote agricultural insurance.

Key words: insurance, agriculture, crop insurance, premium subsidy, public-private partnership

LITERATURA

Bielza, M., Conte, C., Dittmann, C., Gallego, J. and Stroblmair, J. (2008), *Agricultural Insurance Schemes*, European Commission, JRC Ispra.

Capitanio, F., Adinolfi, F. and Santeramo, F. G. (2014), “Crop Insurance Subsidies and Environmental Externalities: Evidence from Southern Italy”, *Outlook on Agriculture*, 43(4), Pp 253 – 258.

Collier, B., Skees, J. and Barnett, B. (2009), “Weather Index Insurance and Climate Change: Opportunities and Challenges in Lower Income Countries”, *The Geneva Papers on Risk and Insurance: Issues and Practice*, 34(3), Pp 401 – 424.

Čolović, V. and Mrvić Petrović, N. (2014), “Crop insurance - risks and models of insurance”, *Economics of Agriculture*, 3/2014, Pp 561 – 573.

Dragos, S. L. and Codruta M. (2014), “An econometric approach to factors affecting crop insurance in Romania”, *Economics and Management*, 17(1), Pp 93 – 104.

European Commission (2017a), “Risk management schemes in EU

agriculture: dealing with risk and volatility”, *EU Agricultural Markets Briefs*, No. 12(2017), European Union, Brussels.

European Commission (2017b), “Summary of main changes introduced to the four basic regulations of the CAP through the Omnibus regulation”, https://ec.europa.eu/agriculture/cap-overview/summary-changes-omnibus_en.pdf [Pristup: 30/05/2019]

Herbold, J. (2014), “New Approaches to Agricultural Insurance in Developing Economies” in Köhn, D. (ed.), *Finance for Food: Towards New Agricultural and Rural Finance*, Springer Heidelberg, Pp 199 – 216.

Hochrainer-Stigler, S. and Hanger-Kopp, S. (2017), “Subsidized Drought Insurance in Austria: Recent Reforms and Future Challenges”, *Wirtschaftspolitische Blätter*, 6(4), Pp 599 – 614.

<http://subvencije.rs/biljna-proizvodnja/regresiranje-osiguranja-useva-plodova> [Pristup: 03/06/2019]

<https://www.nbs.rs> [Pristup: 04/06/2019]

Itturioz, R. (2009), “Agricultural Insurance”, *Primer Series on Insurance*, 12(2009), World Bank, Washington, D.C.

Kočović, J., Rakonjac-Antić, T. and Jovović, M. (2016). “Mogućnosti razvoja osiguranja poljoprivrede u Srbiji” u Stojanović, Ž., Bogdanov, N. (ed.), *Stanje i perspektive agroprivrede i sela u Srbiji*, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Pp 205 – 224.

Linnerooth-Bayer, J. and Hochrainer-Stigler, S. (2015), “Financial instruments for disaster risk management and climate change adaptation”, *Climatic Change*, 133(1), Pp 85 – 100.

Lorant, A. and Farkas, M. F. (2015), “Risk management in the agricultural sector with special attention to insurance”, *Polish Journal of Management Studies*, 11(2), Pp 71 – 82.

Mahul, O. and Stutley, C. J. (2009), *Government Support to Agricultural Insurance: Challenges and Options for Developing Countries*, World Bank, Washington, D. C.

Miranda P. M., de Mey, M. Y. and van Asseldonk, M. (2018), “Prospects for agricultural insurance in Europe”, *Agricultural Finance Review*, 78(2), Pp 174 – 182.

Mitu, N. E. (2007), “Agricultural insurances in Romania: Present and Future Aspects”, *Finante - provocarile viitorului (Finance - Challenges of the Future)*, 6(2007), Pp 198 – 206.

“Pravilnik o uslovima, načinu i obrascu zahteva za ostvarivanje prava na regres za premiju osiguranja useva, plodova, višegodišnjih zasada, rasadnika i životinja”, *Sl. glasnik RS*, br. 61/17.

Ramsey, A. F. and Santeramo, G. S. (2017), “Crop Insurance in the European Union: Lessons and Caution from the United States”, *EuroChoices*, 16(3), Pp 34 – 39.

Ray, P. K. (2013), *Agricultural Insurance: Theory and Practice and Application to Developing Countries*, Elsevier.

“Regulation (EU) No 1305/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) ”, *Official Journal of the European Union*.

Reyes, C. M., Agbon, A. D., Mina, C. D. and Gloria, R. A. B. (2017), “Agricultural insurance program: Lessons from different country experiences” *PIDS Discussion Paper Series*, No. 2017-02, Philippine Institute for Development Studies.

Soliwoda, M. (2016), “Crop and livestock insurance in Poland reconsidered: challenges from the perspective of agricultural policy” *156th EAAE Seminar - Prospects for agricultural insurance in Europe*, Wageningen University.

Stojanović, Ž., Popović Petrović, I. and Rakonjac-Antić, T. (2015), “The impact of catastrophe risks on agricultural sector in Serbia” in Kočović, J., Jovanović Gavrilović, B., Đukić, V. (eds.), *Catastrophic risks and sustainable development*, University of Belgrade, Faculty of Economics, Pp 267 – 284.

UNDP (2009), “Climate Change in Moldova: Socio-Economic Impact and Policy Options for Adaptation”, *National Human Development Report*, 2009/2010, UNDP.

Vroege, W., Dalhaus, T. and Finger, R. (2019), “Index insurances for grasslands – A review for Europe and North-America”, *Agricultural Systems*, 168(2019), Pp 101 – 111.

Wilkinson, C. (2019), “Parametric policy offered for German crop losses” *Business Insurance*, January 30, 2019, <https://www.businessinsurance.com/article/20190130/NEWS06/912326414/Parametric-policy-offered-for-German-crop-losses> [Pristup: 31/05/2019]

<https://www.svijetosiguranja.eu/osiguranje-poljoprivrede> [Pristup 04/06/2019]

Zubor-Nemes, A., Fogarasi, J. and Kemény, G. (2018), “Farmers’ responses to the changes in Hungarian agricultural insurance system”, *Agricultural Finance Review*, 78(2), Pp 275 – 288.

Pregledni članak

POTENCIJALI I IZAZOVI RAZVOJA RURALNIH PODRUČJA SRBIJE

Sonja Josipović*

sjosipovic@mas.bg.ac.rs

Rezime

Predmet ovoga rada je sagledavanje potencijala i izazova razvoja ruralnih područja Srbije u cilju definisanja različitih strateških pristupa ruralnom razvoju u zavisnosti od specifičnosti ruralnih područja. Pamat, održiv i inkluzivni ruralni razvoj Srbije mora biti zasnovan na zaštiti i očuvanju ambijentalnih pogodnosti ruralnih područja, unapređenju znanja i veština ruralne populacije i socijalnog kapitala, primeni novih tehnologija i proizvodnih praksi i razvoju preduzetništva i preduzetničkog duha među ruralnom populacijom. U radu će biti analizirani osnovni indikatori razvoja ruralnih područja Srbije. Poseban osvrt biće dat na sagledavanje njihovog raspoloživog ljudskog i preduzetničkog potencijala. U poslednjem delu rada date su preporuke u pogledu uloge ruralne politike i njenih mera i instrumenata za unaprđenje ruralnih ekonomskih performansi.

Ključne reči: indikatori razvoja, ljudski kapital, preduzetnički potencijal, ruralna područja.

* Mašinski fakultet, Univerzitet u Beogradu

UVOD

U razvijenim ekonomijama, ključni faktori transformacije ruralne ekonomije i unapređenja ruralnih ekonomskih performansi su: *ambijentalne pogodnosti, akumulirani ljudski i fizički kapital i razvijenost preduzetništva i preduzetničkog duha među ruralnom populacijom*. U ruralnim područjima poljoprivreda je i dalje značajna, ali ne više sa stanovišta obezbeđenja radnih mesta ruralnoj populaciji, već sa stanovišta zaštite životne sredine i prirodnog nasleđa.

Predmet ovoga rada je sagledavanje potencijala i izazova razvoja ruralnih područja Srbije u cilju definisanja različitih strateških pristupa ruralnom razvoju u zavisnosti od specifičnosti ruralnih područja. Analiza osnovnih indikatora razvoja ruralnih područja Srbije i sagledavanje njihovog ljudskog i preduzetničkog potencijala je prvi neophodan korak ka definisanju odgovarajućih mera ruralne politike i kreiranju prioritetnih projekata ruralnog razvoja.

Pored uvoda strukturu rada čine četiri dela. U prvom delu predstavljena je analiza tri velike grupe indikatora razvoja ruralnih područja Srbije. U drugom delu objašnjen je značaj ljudskog kapitala i preduzetništva za lokalni ekonomski rast (i razvoj). Takođe, u ovom delu rada predstavljeno je mapiranje ljudskih i preduzetničkih potencijala ruralnih područja Srbije. U trećem delu date su preporuke i smernice za formulisanje ruralne politike. Poslednji deo rada odnosi se na zaključna razmatranja.

1. INDIKATORI RAZVOJA RURALNIH PODRUČJA SRBIJE

U cilju obezbeđenja održivog i efikasnog ruralnog razvoja potrebno je sagledati stanje i performanse ruralnih područja i ruralne ekonomije u Srbiji. Po ugledu na evropski pristup, u ovom delu rada, biće analizirane tri velike grupe indikatora (tema) razvoja ruralnih područja¹: *demografski indikatori, indikatori socijalnog (društvenog) blagostanja i indikatori ekonomske strukture i performansi*.

Na osnovu demografskih indikatora razvoja ruralnih područja može se sagledati stanje i promene u strukturi populacije tokom vremena. Osnovni demografski indikatori ruralnog razvoja su:

¹ S obzirom da ne postoje pouzdani statistički podaci za ruralne oblasti na području Kosova i Metohije, ovaj region neće biti obuhvaćen analizom potencijala i izazova razvoja ruralnih područja Srbije koja je predmet ovoga rada.

1. *Gustina naseljenosti* (broj stanovnika po kvadratnom kilometru);
2. *Indeks starenja stanovništva* (odnos broja starog stanovništva 60 i više godina i mladog stanovništva 0-14 godina starosti);
3. *Učešće mlađe populacije* (učešće populacije između 0-14 godina starosti u ukupnom broju stanovnika);
4. *Učešće radno sposobnog stanovništva* (učešće populacije između 15-64 godina starosti u ukupnom broju stanovnika);
5. *Učešće populacije preko 65 godina starosti u ukupnom broju stanovnika* i
6. *Promena populacije između dva popisa.*

Starosna struktura ruralnog stanovništva Srbije je nepovoljna i sve je izraženiji ruralni egzodus kao posledica negativnog prirodnog priraštaja i odlaska stanovništva u inostranstvo. U tabeli 1 su prikazani osnovni demografski indikatori razvoja ruralnih područja Srbije.

Tabela 1. Demografski indikatori razvoja ruralnih područja Srbije, prosek 2008-2015. god.

REGION	OBLAST	Gustina naseljenosti	Indeks starenja	Učešće mlađe populacije (%)	Učešće radno sposobnog stanovništva (%)	Učešće populacije preko 65 godina starosti (%)	Promena populacije između dva popisa (2002. i 2011. god.)
Region Vojvodine	Zapadnobačka oblast	76,52	137,76	13,45	67,89	18,67	-25924
	Južnobanatska oblast	68,99	115,28	14,93	68,34	16,73	-20207
	Južnobačka oblast	152,30	103,80	15,48	69,26	15,26	21705
	Severnobanatska oblast	63,52	125,98	14,09	68,05	17,86	-18111
	Severnobanatska oblast	105,10	119,88	14,39	68,50	17,12	-13234
	Srednjobanatska oblast	57,59	123,04	14,29	68,28	17,42	-20789
	Sremska oblast	90,37	115,36	14,56	68,77	16,67	-23623
Region Šumadije i Zapadne Srbije	Zlatiborska oblast	46,76	120,17	14,74	67,49	17,77	-26847
	Kolubarska oblast	70,72	137,37	13,62	67,01	19,37	-17691
	Mačvanska oblast	91,69	116,75	14,78	68,23	17,00	-30694
	Moravička oblast	69,97	136,04	13,83	67,17	19,00	-12169
	Pomoravska oblast	81,36	143,28	13,99	65,24	20,77	-12899
	Rasinska oblast	90,03	142,38	13,86	66,37	19,77	-17442
	Raška oblast	77,78	78,64	19,26	66,30	14,44	18028
	Šumadijska oblast	121,89	126,15	14,15	68,49	17,36	-5470
	Borska oblast	35,88	152,72	13,20	66,10	20,70	-21559
Region Južne i Istočne Srbije	Braničevska oblast	47,51	144,97	14,30	64,24	21,46	-16878
	Zaječarska oblast	33,07	198,24	11,87	63,49	24,64	-17594
	Jablanička oblast	78,56	122,65	14,93	66,33	18,75	-24619
	Nišavska oblast	136,79	138,93	13,82	66,79	19,39	-5438
	Pirotска oblast	33,45	175,82	12,23	64,80	22,98	-13175
	Podunavska oblast	160,42	119,47	14,96	67,95	17,09	-10895
	Pčinjska oblast	58,58	73,65	18,47	67,49	14,04	-68609
	Toplička oblast	41,01	132,62	14,92	64,20	20,87	-10321

Izvor: Prikaz autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije

Ruralne oblasti koje pripadaju regionu Vojvodine imaju povoljniju demografsku strukturu stanovništva u odnosu na ruralne oblasti koje pripadaju regionu Šumadije i Zapadne Srbije i regionu Južne i Istočne Srbije. Najpovoljniju demografsku strukturu u pogledu izabranih pokazatelja imaju Južnobačka i Podunavska oblast koje karakteriše iznad republičkog proseka gustina naseljenosti, učešće mlade populacije i učešće radno sposobnog stanovništva. Takođe, ove ruralne oblasti karakteriše ispod republičkog proseka indeks starenja stanovništva i učešće populacije preko 65 godina starosti. Najlošije performanse u pogledu demografskih pokazatelja imaju Kolubarska, Pomoravska, Rasinska, Borska, Braničevska, Zaječarska i Pirotska oblast.

Starosna struktura stanovništva ruralnih područja Srbije je nepovoljna. U regionu Vojvodine na svakih 100 stanovnika mlađih od 14 godina dolazi 120 stanovnika koji su stariji od 60 godina, a u regionu Šumadije i Zapadne Srbije 125 i regionu Južne i Istočne Srbije 140 stanovnika. Samo u slučaju dve ruralne oblasti, Pčinjske i Raške oblasti, indeks starenja je ispod 100. Promene u strukturi populacije između dva popisa stanovništva koji su realizovani 2002. i 2011. godine su nepovoljne i ukazuju na smanjenje učešća mlađih i povećanje učešća starih lica. Samo dve ruralne oblasti, Južnobačka i Raška oblast, zabeležile su rast populacije između dva popisa.

Na osnovu demografskih pokazatelja mogu se analizirati i performanse tržišta rada ruralnih područja Srbije izračunavanjem sledećih pokazatelja (Zakić i Stojanović, 2005, str. 35; Zakić i Stojanović, 2008):

1. *Stopa izdržavanog stanovništva* – odnos populacije između 0-14 godina i populacije preko 64 godina starosti prema radno sposobnom kontingentu (15-65 godina);
2. *Stopa društvenog značaja mlade populacije* – odnos populacije između 0-14 godina starosti prema radno sposobnom kontingentu (15-65 godina);
3. *Stopa podmlađivanja stanovništva* – odnos populacije iznad 64 godina prema populaciji od 0-14 godina starosti;
4. *Stopa supstitucije radno sposobnog kontingenta* – odnos populacije između 15-24 godina prema populaciji između 55-64 godina starosti i
5. *Demografskog indeksa tržišta rada* – odnos populacije između 5-14 godina prema populaciji između 55-64 godina starosti koji se koristi za procenu potrebe za novim radnim mestima.

U tabeli 2 su prikazani osnovni indikatori performansi tržišta rada ruralnih područja Srbije.

Tabela 2. Indikatori performansi tržišta rada ruralnih područja Srbije, prosek 2008-2015. god.

REGION	OBLAST	Stopa izdržavanog stanovništva	Stopa društvenog značaja mlade populacije	Stopa podmlađivanja stanovništva	Stopa supstitucije radno sposobnog kontingenta	Demografski indeks tržišta rada
Region Vojvodine	Zapadnobačka oblast	47,31	0,20	1,39	0,71	0,57
	Južnobanatska oblast	46,34	0,22	1,12	0,73	0,62
	Južnobačka oblast	44,39	0,22	0,99	0,83	0,69
	Severnobanatska oblast	46,96	0,21	1,27	0,77	0,62
	Severnobačka oblast	46,00	0,21	1,19	0,77	0,65
	Srednjobanatska oblast	46,46	0,21	1,22	0,75	0,60
Region Šumadije i Zapadne Srbije	Sremska oblast	45,42	0,21	1,15	0,77	0,61
	Zlatiborska oblast	48,18	0,22	1,21	0,80	0,65
	Kohubarska oblast	49,24	0,20	1,42	0,75	0,60
	Mačvanska oblast	46,57	0,22	1,15	0,76	0,63
	Moravička oblast	48,89	0,21	1,38	0,72	0,58
	Pomoravska oblast	53,30	0,21	1,49	0,70	0,58
	Rasinska oblast	50,67	0,21	1,43	0,67	0,56
	Raška oblast	50,83	0,29	0,75	1,01	0,99
	Šumadijska oblast	46,01	0,21	1,23	0,71	0,57
	Borska oblast	51,30	0,20	1,58	0,64	0,52
Region Južne i Istočne Srbije	Braničevska oblast	55,67	0,22	1,51	0,67	0,58
	Zaječarska oblast	57,51	0,19	2,08	0,55	0,44
	Jablanička oblast	50,77	0,23	1,26	0,82	0,69
	Nišavска oblast	49,72	0,21	1,40	0,74	0,59
	Pirotska oblast	54,34	0,19	1,88	0,67	0,52
	Podunavska oblast	47,17	0,22	1,14	0,75	0,63
	Pčinjska oblast	48,22	0,27	0,77	0,94	0,78
	Toplička oblast	55,78	0,23	1,40	0,81	0,69

Izvor: Prikaz autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije

U pogledu performansi tržišta rada najpovoljniji položaj imaju Južnobačka, Raška i Pčinjska oblast. Pčinjsku oblast karakterišu prosečne vrednosti izabranih pokazatelja tržišta rada koje su bolje u odnosu na republički prosek. Južnobačka oblast ima bolje vrednosti svih izabranih pokazatelja tržišta rada u odnosu na republički prosek, osim stope društvenog značaja mlade populacije koja je na nivou republičkog proseka. Rašku oblast karakterišu bolje vrednosti svih izabranih pokazatelja u odnosu na republički prosek, osim stope izdržavanog stanovništva koja je na nivou republičkog proseka. Navedeno ukazuje na mogućnost realizacije povoljne strukture radnog kontingenta u budućnosti u slučaju ova tri ruralna područja.

Ruralna područja sa strukturnim problemima u pogledu trenutnog stanja i budućih performansi tržišta rada su: Pomoravska, Rasinska, Borska, Braničevska, Zaječarska i Pirotska oblast. Za ove ruralne oblasti svi izabrani pokazatelji tržišta rada su lošiji u odnosu na republički prosek.

Kvalitet života (uslovi življjenja) na određenom ruralnom području mogu se analizirati pomoću *indikatora socijalnog (društvenog) blagostanja*. Ovi indikatori se odnose na prirodne uslove i očuvanje životne sredine i kvalitet i dostupnost javnih usluga (broj osnovnih i srednjih škola i broj učenika, broj stanovnika na jednog lekara, broj telefonskih pretplatnika, broj izgrađenih stanova na 1000 stanovnika i dr.) u ruralnim područjima.

Prirodne ambijentalne pogodnosti ruralnih područja Srbije, koje pružaju visok kvalitet uslova za život, odmor i rekreaciju, odnose se na (Josipović, 2017): *prijatnu klimu* (manja temperaturna kolebanja između letnje i zimske temperature) i *lepote netaknutog prirodnog pejzaža* (različita topografija i bogati vodni i šumski resursi). Na slici 1 predstavljeno je mapiranje ruralne Srbije prema razvijenom kompozitnom indeksu prirodnih pogodnosti. Indeks je formiran na osnovu faktora prirodnih pogodnosti za koje je dokazano, prema Rikalović i Josipović (2018), da imaju značajan uticaj na oblikovanje relativne vrednosti pogodnosti ruralnih područja Srbije² (*temperaturna kolebanja* procenjena na osnovu razlike između temperature u julu i januaru, *topografija* procenjena na osnovu podataka o zastupljenosti različitih tipova reljefa³ po ruralnim oblastima u Srbiji i *raspoloživi vodni i šumski resursi* procenjeni na osnovu njihovog procentualnog učešča na teritoriji svakog ruralnog područja).

U tabeli 3 prikazani su osnovni indikatori socijalnog blagostanja ruralnih područja Srbije koji se odnose na kvalitet i dostupnost javnih usluga.

² Za procenu ekonomске vrednosti lokalno specifičnih pogodnosti korišćen je tzv. *metod vrednovanja zemljišta*. Prema ovom metodu vrednost prijatnog ambijenta za život i odmor se reflektuje u postojanju razlika u pogledu cena nekretina između lokaliteta sa i bez ovih pogodnosti u pogledu uslova za život i odmor.

³ Osnovni tipovi reljefa su: nizijski reljef, brdski reljef, nisko-planinski reljef i srednji i visoko-planinski reljef.

Slika 1. Mapiranje ruralne Srbije prema razvijenom kompozitnom indeksu prirodnih pogodnosti

Izvor: Rikalović i Josipović, 2018, str. 258

Tabela 3. Osnovni indikatori socijalnog blagostanja ruralnih područja Srbije, prosek 2008-2015. godina.

REGION	OBLAST	OSNOVNE ŠKOLE		SREDNJE ŠKOLE		Broj lekara na 1000 stanovnika	Učešće savremenog kolovoz (%)	Broj izgrađenih stanova na 1000 stanovnika
		Broj	Učenici	Broj	Učenici			
Region Vojvodine	Zapadnobačka oblast	49	14362	20	7052	446	89,77	0,7
	Južnobanatska oblast	105	24220	31	10150	405	89,02	1,7
	Južnobačka oblast	109	50128	52	24223	316	96,08	3,1
	Sevemobanatska oblast	49	11541	18	5252	437	91,75	0,4
	Severnobačka oblast	47	14916	17	7334	474	66,91	1,6
	Srednjobanatska oblast	63	14926	18	6629	447	93,92	0,6
	Sremska oblast	114	24780	32	10422	550	87,66	2,0
Region Šumadije i Zapadne Srbije	Zlatiborska oblast	211	23591	46	11636	409	52,44	1,5
	Kolubarska oblast	155	13127	29	5963	440	73,86	1,3
	Mačvanska oblast	207	24601	42	11418	468	51,08	1,3
	Moravička oblast	129	16401	28	8360	439	78,13	1,6
	Pomoravska oblast	165	16911	35	8361	342	77,96	2,4
	Rasinska oblast	199	19032	36	8766	461	61,95	1,5
	Raška oblast	180	31096	41	13475	415	43,40	3,1
Region Južne i Istočne Srbije	Šumadijska oblast	166	22870	36	11654	294	81,92	2,2
	Borska oblast	102	9141	24	3983	316	66,08	0,7
	Braničevska oblast	173	14483	31	5648	412	78,19	1,2
	Zaječarska oblast	93	7986	18	4263	295	78,69	1,0
	Jablanicka oblast	192	18632	39	8535	370	55,15	0,6
	Nišavska oblast	219	25314	48	14820	238	87,18	2,3
	Pirotska oblast	74	6482	17	2921	356	63,85	1,0
	Podunavska oblast	81	17155	21	7396	451	83,76	1,2
	Pčinjska oblast	215	21944	42	9937	384	34,71	1,1
	Toplička oblast	93	7933	18	3804	364	55,59	0,5

Izvor: Prikaz autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije

U pogledu broja stanovnika na jednog lekara, razvijenosti putne infrastrukture i broja izgrađenih stanova na 1000 stanovnika povoljniji položaj u odnosu na republički prosek imaju Južnobanatska, Severnobačka, Sremska i Moravička oblast. U pogledu broja osnovnih i srednjih škola i broja učenika ističu se Južnobačka, Zlatiborska, Mačvanska, Raška, Šumadijska i Nišavska oblast. Loš kvalitet u pogledu pružanja javnih usluga karakteriše četiri ruralne oblasti koje se nalaze na području regiona južne i istočne Srbije: Borska, Zaječarska, Pirotska i Toplička oblast. Za ova ruralna područja svih sedam prikazanih pokazatelja kvaliteta i dostupnosti javnih usluga su ispod republičkog proseka. Jedino u slučaju Zaječarske oblasti je učešće puteva sa savremenim kolovozom u ukupnoj putnoj mreži malo iznad republičkog proseka koji iznosi 71,77%.

Pored demografskih indikatora i indikatora socijalnog blagostanja, važnu grupu indikatora razvoja ruralnih područja predstavljaju i **indikatori ekonomске strukture i performansi**. Na osnovu ove grupe indikatora može se

analizirati struktura tržišta rada i njegove performanse, zastupljenost preduzeća i razvoj inovacija, razvijenost poslovne infrastrukture neophodne za ruralni razvoj, kao i razvijenost ruralnog turizma i sagledavanje multifunkcionalnosti poljoprivrede na ruralnim područjima Srbije.

U tabeli 4 prikazani su pokazatelji ekonomске strukture i performansi ruralnih područja Srbije koji se odnose na:

1. *Bruto dodatu vrednost po stanovniku* – ukupna vrednost proizvodnje dobara i usluga umanjena za međufaznu potrošnju, odnosno za proizvode i usluge utrošene kao inpute u procesu stvaranja autputa po stanovniku;
2. *Strukturu zaposlenih po sektorima* – učešće broja zaposlenih u primarnom, sekundarnom, tercijarnom i kvartarnom sektoru i
3. *Broj nezaposlenih lica na hiljadu stanovnika*.

Tabela 4. Osnovi pokazatelji ekonomске strukture i performansi ruralnih područja Srbije, prosek 2008-2015. godina.

REGION	OBLAST	BDV po stanovniku (hilj. RSD)	Struktura zaposlenih po sektorima				Nezaposlena lica na 1000 stanovnika
			Primarni sektor (%)	Sekundarni sektor (%)	Tercijalni sektor (%)	Kvartarni sektor (%)	
Region Vojvodine	Zapadnobačka oblast	345	10,81	34,42	21,05	33,72	113
	Južnobanatska oblast	383	7,93	38,55	19,56	33,96	113
	Južnobačka oblast	606,25	4,88	28,59	31,08	35,45	104
	Severnobanatska oblast	361,75	6,44	41,65	20,03	31,88	94
	Severnobačka oblast	401	7,32	34,49	29,23	28,96	84
	Srednjobanatska oblast	422,5	8,90	39,78	18,49	32,83	99
	Sremska oblast	383,5	5,80	37,18	24,56	32,46	86
Region Šumadije i Zapadne Srbije	Zlatiborska oblast	334,75	3,58	45,78	18,95	31,69	114
	Kolubarska oblast	337	8,26	43,79	17,92	28,42	76
	Mačvanska oblast	291,25	3,63	33,89	28,05	34,80	121
	Moravička oblast	375	3,12	45,20	24,80	26,88	98
	Pomoravska oblast	303	5,16	37,21	21,22	36,43	132
	Rasinska oblast	264,5	2,41	44,85	20,03	32,71	115
	Raška oblast	231,75	4,68	32,47	24,93	37,54	159
	Šumadijska oblast	391,5	1,42	40,13	22,75	35,69	120
	Borska oblast	402,75	14,40	33,89	17,28	34,45	103
	Braničevska oblast	375,75	4,45	37,07	21,21	37,28	53
Region lužne i Istočne Srbije	Zaječarska oblast	276,5	11,44	31,20	17,64	39,73	118
	Jablanička oblast	221	2,62	35,50	19,00	42,89	166
	Nišavska oblast	324,75	1,29	30,46	28,97	39,28	159
	Pirotska oblast	378,5	1,77	49,57	17,47	31,19	145
	Podunavska oblast	209,5	1,54	46,94	18,51	32,21	80
	Pčinjska oblast	207,25	3,29	43,33	17,12	36,26	131
	Toplička oblast	253,5	2,98	39,33	13,43	44,26	167

Izvor: Prikaz autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije

Najveću bruto dodatu vrednost po stanovniku ima Južnobačka oblast, a najnižu Jablanička, Podunavska i Pčinjska oblast. Moravičku oblast karakteriše veća bruto dodata vrednost po stanovniku, manji procenat zaposlenih u primarnom sektoru, veći procenat zaposlenih u sekundarnom i tercijalnom sektoru u odnosu na republički prosek. Najmanji broj nezaposlenih lica na hiljadu stanovnika imaju Kolubarska i Braničevska oblast. Zapadnobačku i Zaječarsku oblast karakteriše manja bruto dodata vrednost po stanovniku, veći procenat zaposlenih u primarnom i kvartarnom sektoru, manji procenat zaposlenih u sekundarnom i tercijalnom sektoru i veći broj nezaposlenih lica na hiljadu stanovnika u odnosu na republički prosek. Najveći broj nezaposlenih lica na hiljadu stanovnika imaju Jablanička i Toplička oblast (preko 160).

Predstavljena analiza indikatora ruralnog razvoja ruralnih područja Srbije predstavlja prvi neophodan korak ka definisanju mera i politika ruralnog razvoja u skladu sa realnim potrebama ruralnih područja.

2. LJUDSKI I PREDUZETNIČKI POTENCIJALI RURALNIH PODRUČJA SRBIJE

Prema teoriji ljudskog kapitala znanje, ideje i veštine pojedinaca predstavljaju glavne pokretače ekonomskog rasta (i razvoja). Iako je raspoloživi ljudski kapital manji u ruralnim u odnosu na urbana područja, ruralni ekonomski rast (i razvoj) takođe zavisi od novih kombinacija znanja, veština, kreativnosti i ideja. Rast ljudskog kapitala (znanja, kreativnosti, talenta i veština) na lokalnom nivou je neophodan uslov za unapređenje ekonomskih performansi ruralnih područja.

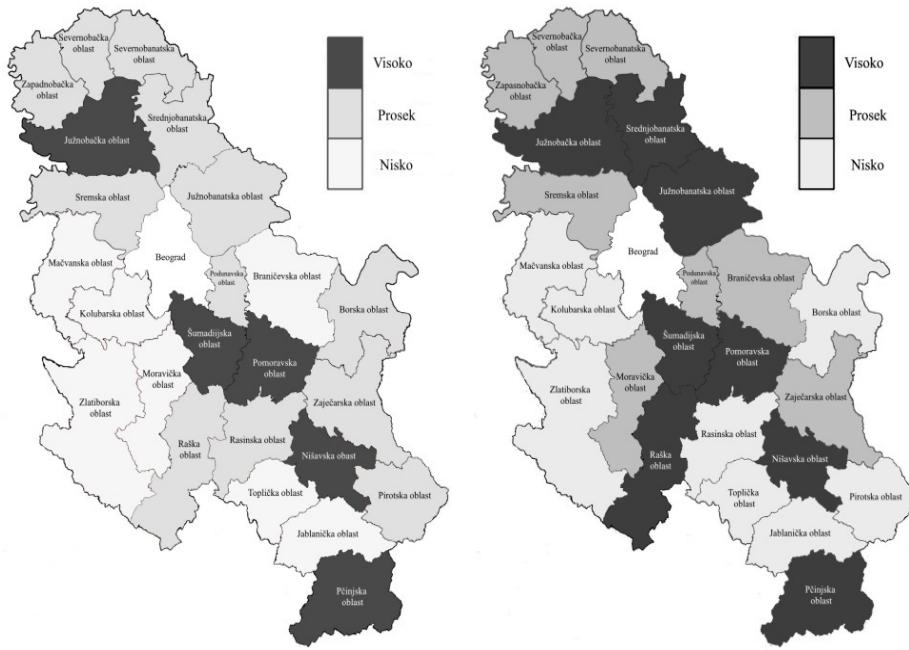
Za sagledavanje raspoloživog ljudskog kapitala na lokalnom nivou relevantna su dva koncepta: „visokoobrazovani“ i „kreativan“ ljudski kapital. Koncept „visokoobrazovanog“ ljudskog kapitala polazi od prepostavke da je za ekonomski rast (i razvoj) potrebno obezbediti znanje kojim raspolažu visokostručni i visokoobrazovani pojedinci. Za razliku od ovog koncepta, koncept „kreativnog“ ljudskog kapitala polazi od prepostavke da je za ekonomski rast (i razvoj) potrebno obezbediti kreativnost koja odlikuje pojedince koji obavljaju kreativna zanimanja u različitim sektorima privrede i koji ne moraju nužno biti visokoobrazovani. Prema ovom pristupu doprinos ljudskog kapitala ekonomskom rastu (i razvoju) bolje se može sagledati kroz analizu poslova koje radno sposobno stanovništvo obavlja. Ljudski kapital zasnovan na formalnom obrazovanju izražava potencijal u

pogledu raspoloživog znanja, dok ljudski kapital zasnovan na kreativnim zanimanjima odražava praktične sposobnosti, odnosno ukazuje na način na koji se znanje pojedinaca koristi unutar ekonomije. Sagledavanje ljudskog potencijala ruralnih područja pomoću kreativnih zanimanja odslikava ono što ljudi zaista rade koristeći svoje znanje i veštine na kreativan način.

Ruralna područja mogu postati mesto za život visokoobrazovanih, kreativnih i talentovanih ljudi s obzirom da oni traže da im mesto u kojem žive i rade obezbedi dovoljno mogućnosti za poslovne izazove, profesionalno ostvarenje, ali i *prijatno okruženje za život, odmor i rekreaciju* (Molnar, 2010, str. 96). Prema tradicionalnim modelima pravac migracionih kretanja stanovništva u značajnoj meri determiniše visina dohotka. Stanovništvo napušta područja koje karakteriše nizak dohodak i naseljava područja koja pružaju mogućnost ostvarenja veće zarade. Sa rastom životnog standarda, kao rezultat promene preferencija ljudi, raste tražnja za lokalno specifičnim pogodnostima i dohodak više nije odlučujući faktor koji determiniše smer migracionih kretanja stanovništva. Lokalno specifične pogodnosti predstavljaju latentne, netržišne inpute proizvodnog procesa lokalne ekonomije (Marcouiller, 1998). U razvijenim zemljama migraciona kretanja stanovništva na relaciji urbane-ruralne oblasti pored ekonomskih faktora (visine dohotka, mogućnosti zaposlenja i ostvarenja u profesionalnom smislu, cena nekretina i dr.) oblikuju i faktori lokalnih ambijentalnih pogodnosti, poput prijatnih klimatskih uslova, bogatog prirodnog pejzaža, razvijenosti infrastrukture i bogatog kulturnog nasleđa. Zahvaljujući tehničko-tehnološkom razvoju i promeni preferencija ljudi tražnja za ruralnim pogodnostima raste i upravljanje njima postaje prioritet na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.

Na slici 2 prikazano je mapiranje ljudskih potencijala ruralnih područja Srbije prema dva razvijena koncepta sagledavanja raspoloživog ljudskog kapitala.

Slika 2. Mapiranje „visokoobrazovanog“ i „kreativnog“ ljudskog kapitala ruralnih područja Srbije, 2015. god.

a) „Visokoobrazovani“ ljudski kapital b) „Kreativan“ ljudski kapital

Izvor: Prikaz autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije

Osnovni razlozi niskog učešća „kreativnog“ i „visokoobrazovanog“ ljudskog kapitala u ruralnih područjima Srbije ogledaju se u nedovoljno razvijenom sektoru usluga i nedovoljnem prisustvu naučnika, inženjera i menadžera. Ruralna područja Srbije mogu iskoristiti raspoložive ambijentalne pogodnosti za privlačenje i zadržavanje novog ruralnog stanovništva, pre svega radno sposobnog stanovništva (krativnih i/ili visokoobrazovanih pojedinaca starosti između 25 i 50 godina), novih poslodavaca, turista i populacije koja je završila svoj radni vek. U razvijenim ekonomijama veliki broj preduzeća koja su locirana u ruralnim oblastima bogatih ambijentalnih pogodnosti pripadaju uslužnom sektoru (računarsko programiranje, obrada podataka i druge računarske usluge; inženjerske usluge; brokersko-dilerske usluge; pravne usluge; bankarske i finansijske usluge; usluge osiguranja; računovodstvo, revizija i knjigovodstvene usluge i dr.). Pored prodaje na lokalnom tržištu, mnoga od ovih preduzeća su i izvozno orijentisana (Beyers

and Lindahl, 1996; Porterfield et al., 1991). Osnivači ovih preduzeća su najčešće visokoobrazovani preduzetnici koji biraju ove ruralne oblasti za život i pokretanje biznisa kako bi pre svega obezbedili za svoju porodicu i sebe visok kvalitet uslova za život.

Potreбно је naglasiti да за obezbeđenje visokog kvaliteta života u ruralnim područjima pored ambijentalnih pogodnosti potrebno je obezbediti i socijalno i ekonomsko poboljšanje. Само стварanjем boljih ekonomskih uslova за живот и рад, ambijentalne pogodnosti ruralnih područja Srbije mogu привуći i задржати нове ruralne rezidente који су neophodni за трансформацију ruralне економије и побољшање ruralnih ekonomskih performansi (раст запослености и животног стандарда ruralnog stanovništva). Такође, за ekonomski rast (и развој) ruralnih подручја потребно је unaprediti nivo formalnog obrazovanja stanovništva и insistirati на образovanju за обављање specifičnih poslova (менадžмент, инжењерство, предузетништво и др.). Unapređenje lokalnih znanja и вештина доприноси расту производивности lokalne radne snage и socijalnog kapitala, повећању атрактивности lokalne zajednice за покretanje нових облика пословања, развоју предузетничке активности и малог бизниса на lokalnom нивоу и обезбеђењу повезаности и размени информација између пословних subjekata.

У литератури и многим empirijskim istraživanjima предузетништво је препознато као један од меhanizama који повезује ljudski kapital sa ekonomskim rastom (и развојем). Visokoobrazovane i/ili kreativne pojedince одликује sposobност препознавања шансе, односно нове тржишне прилике. Они су спремни да покрену иницијативу и преузму ризик новог пословног подухвата. Empirijska istraživanja сprovedена на подручју земаља чланica Organizације за ekonomsku saradnju i razvoj su потврдила hipotezu da предузетништво представља спону између kreiranog znanja sa jedne strane i znanja koje je uspešno комерцијализовано u okviru novih пословних подухвата (Acs et al., 2005; Audretsch and Thuric, 2002).

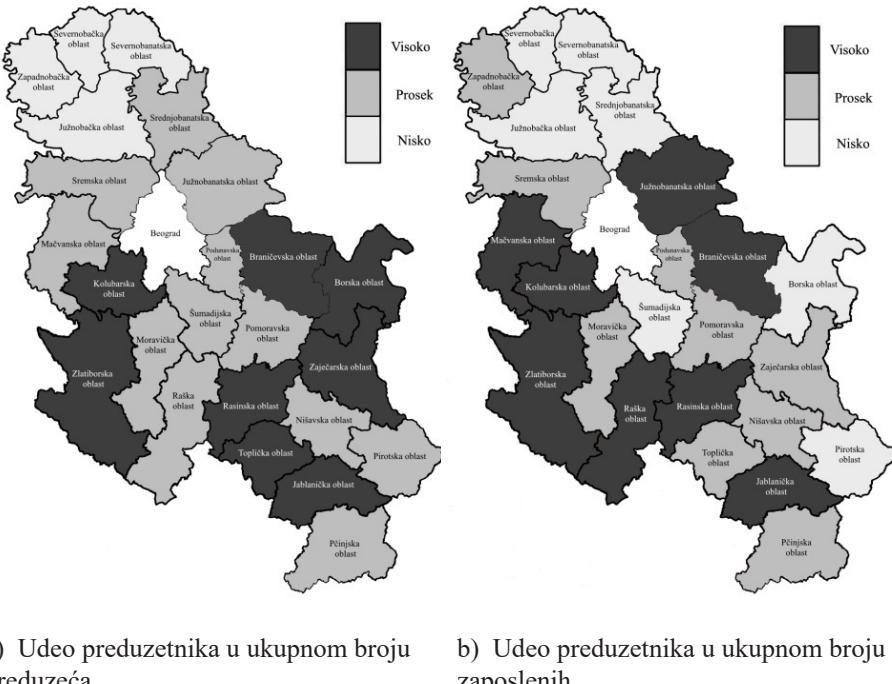
Može se postaviti pitanje: *Da li постоји веза између ljudskih потенцијала i предузетничких потенцијала ruralnih подручја?* Uloga kreativnih pojedinaca ogleda se u stvaranju novih ideja које су потенцијално корисне. У основи предузетништва је upavo pokretanje nečег novog i u isto vreme korisnog. Предузетништво је posebna forma kreativnosti која се у literaturi definiše kao предузетничка креативност под којом се подразумева pokretanje inovativnih пословних подухвата. Sličnost између kreativnih pojedinaca i предузетника се ogleda u tome što су i jedni i drugi spremni da steknu неко novo iskustvo i

teže ka originalnosti u pogledu stvaranja novih ideja. Pored novih tehnologija i razvoja inovacija, za unapređenje ekonomskih performansi potrebno je obezbititi i preduzetnički kapital posmatran kao ambijent agenata, praksi, tradicije i institucija jedne privrede, regiona ili društva koji je podsticajan za preduzetničko ponašanje i kulturu preuzimanja rizika.

Ruralno preduzetništvo se odnosi na sve oblike preduzetništva u čijoj osnovi je čvrsta povezanost između preduzetništva i određenog ruralnog ambijenta (jedinstvenih faktora kojima raspolaze određeno ruralno područje kao neophodnih inputa za preduzetničku aktivnost: prirodni, ljudski, istorijski, kulturni i dr.). U osnovi ruralnog preduzetništva je kombinovanje lokalno specifičnih resursa u cilju stvaranja dodate vrednosti ne samo za preduzetnika već i za ruralnu ekonomiju. Preduzetnički ljudski kapital odnosi se na znanje i veštine (kompetencije) koje poseduju preduzetnici. Uticaj na rast preduzetničkog ljudskog kapitala na lokalnom nivou imaju i formalni (obrazovanje, obuka i trening) i neformalni faktori (radno iskustvo, iskustvo u vođenju samostalnog biznisa, okruženje i dr.).

Na slici 3 prikazano je mapiranje preduzetničkih potencijala ruralnih područja Srbije.

Slika 3. Mapiranje preduzetničkog potencijala ruralnih područja Srbije, 2015. god.

Izvor: Prikaz autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije

Ljudski kapital može biti značajan faktor stimulisanja rasta preduzetničke aktivnosti na lokalnom nivou. Razvijenost preduzetničke kulture na određenom ruralnom području zavisi od okrenutosti radno sposobnog stanovništva ka preduzetništvu i od postojanja lokalnih, finansijskih i obrazovnih institucija koje će pružiti podršku preduzetničkim inicijativama. Umesto sektorskog pristupa ruralnom razvoju, novi pristup mora imati fokus na pojedincima koji čine ruralnu ekonomiju i na unapređenje preduzetničkog kapitala.

3. SMERNICE ZA VOĐENJE RURALNE POLITIKE U SRBIJI

Strategijom poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. god. definisani su osnovni strateški ciljevi, prioritetna područja strateških promena u domenu poljoprivrede i ruralnog razvoja, kao i mere i aktivnosti neophodne za realizaciju strateških ciljeva. U osnovi strategije je

želja za ostvarenjem dve vizije u budućnosti. *Prva vizija* vezana je za sektor poljoprivrede i odnosi se na stvaranje konkurentnog poljoprivrednog sektora zasnovanog na znanju, inovacijama, primeni novih tehnologija i neophodnih standarda za unapređenje kvaliteta. *Druga vizija* odnosi se na ruralni razvoj zasnovan na diversifikaciji ruralne ekonomije i upravljanju ruralnim ambijentalnim pogodnostima u skladu sa principima održivog razvoja kako bi ruralna područja postala atraktivna za nove ruralne rezidente, pre svega „povratnike“ iz gradova.

U strateškom dokumentu je prepoznata komparativna prednost ruralnih područja Srbije koja se ogleda u povoljnim klimatskim uslovima za različite tipove poljoprivredne proizvodnje, raznovrsnom prirodnom pejzažu i biodiverzitetu i bogatom kulturnom nasleđu. I pored ovih prednosti ruralna područja karakterišu nepovoljna demografska i obrazovna struktura stanovništva, nizak kvalitet javnih usluga, nerazvijenost delatnosti koje se nalaze oko poljoprivrede, slaba preduzetnička aktivnost ruralnog stanovništva i visok nivo siromaštva.

Pametan, održiv i inkluzivni ruralni razvoj Srbije mora biti zasnovan na zaštiti i očuvanju ambijentalnih pogodnosti ruralnih područja, unapređenju znanja i veština ruralne populacije i socijalnog kapitala, primeni novih tehnologija i proizvodnih praksi i razvoju preduzetništva i preduzetničkog duha među ruralnom populacijom. Osnovne komponente ovakvog razvoja prema Strategiji Evropa 2020 su:

1. *Pametan rast* (razvoj inovacija, unapređenje znanja i veština, zelene tehnologije, istraživanje i razvoj);
2. *Inkluzivni rast* (diversifikacija ruralne ekonomije, razvoj lokalnih tržišta, nova radna mesta, restrukturiranje sektora poljoprivrede);
3. *Održivi rast* (efikasno korišćenje ruralnih resursa, zaštita i očuvanje životne sredine i održivo upravljanje zemljištem i zaštita biodiverziteta).

U narednom periodu potrebno je primeniti *endogeni* (zasnovan na bogatim ruralnim resursima), *holistički* (zasnovan na kreiranju zajedničkih i koordinisanih aktivnosti svih zainteresovanih pojedinaca, organizacija i institucija) i *decentralizovani* (zasnovan na primeni odlučivanja odozdonogaore) pristup u planiranju i realizaciji razvoja poljoprivrede i ruralnih područja u Srbiji. Endogeni razvoj ruralnih područja u Srbiji treba da bude zasnovan na: 1. Lokalno specifičnim resursima ruralnih područja – prirodni, ljudski, infrastrukturni i kulturni; 2. Multifunkcionalnosti poljoprivrede; 3.

Diversifikaciji ruralne ekonomije; 4. Lokalnim inicijativama i preduzetništvu; 5. Brendiranju, marketingu i promociji kvalitetnih lokalnih proizvoda; 6. Unapređenju lokalnih znanja i veština; 7. Izgradnji lokalne infrastrukture i institucija; 8. Promociji ruralnih vrednosti⁴.

Politika ruralnog razvoja se u narednom periodu mora voditi na izmenjenim principima i prioritetima: umesto sektorskog, treba primenjivati teritorijalni pristup; strategije razvoja ruralnih područja treba da budu zasnovane na podsticanju umrežavanja i formiraju partnerskih odnosa između različitih subjekata na lokalnu; ključnu ulogu u ruralnom razvoju treba da ima razvoj preduzetništva i preduzetničkog duha među ruralnom populacijom kroz edukaciju i obuku; pored individualne fokus se mora staviti na kolektivnu efikasnost; potrebno je primeniti multisektorski pristup integralnog ruralnog razvoja; podsticati pristup kreiranja inicijativa/ideja odozdo-na-gore; voditi računa o očuvanju lokalnog identiteta, socijalnog kapitala i kulturnog nasleđa i očuvanju i unapređenju ambijentalnih pogodnosti.

U osnovi endogenog razvoja ruralnih područja izuzentih ambijentalnih pogodnosti u Srbiji treba da bude razvoj sa fokusom na privlačenje i zadržavanje zančajnog ljudskog kapitala koji će biti podstaknut da pokreće preduzetničke inicijative u delatnostima kao što su: organska proizvodnja i proizvodnja tradicionalnih ruralnih proizvoda, ruralni turizam (eko, zimski, rekreativni, banjski i dr.) i delatnosti vezana za kulturu i umetnost. Pored pogodnog ambijenta za život i odmor kojima raspolažu ove ruralne oblasti neophodno je obezbediti i odgovarajuće ekonomske uslove kako bi se zaustavio trend smanjenja broja stanovnika u ovim ruralnim područjima i pokrenula migraciona kretanja stanovništva iz urbanih ka ruralnim područjima izuzentih ambijentalnih pogodnosti. Ruralna područja koja pripadaju regionu Šumadije i Zapadne Srbije i regionu Južne i Istočne Srbije moraju da iskoriste svoju komparativnu prednost, bogate pogodnosti ambijenta, za privlačenje i zadržavanje krativnog i/ili visokoobrazovanog ljudskog kapitala koji je neophodan za transformaciju ruralne ekonomije i poboljšanje ruralnih ekonomske performansi. Prirodni resusi i dalje će imati značajnu ulogu u ruralnom razvoju, ali ne više samo kao primarni inputi za tradicionalne ruralne delatnosti (poput poljoprivrede, šumarstva, rударства i ribarstva) već

⁴ Ruralne vrednosti čine: *ekološke vrednosti* (čist vazduh, bogat prirodnji pejzaž, raznovrsni biodiverzitet, povoljni klimatski uslovi za različite tipove poljoprivredne proizvodnje, mogućnost proizvodnje organske hrane i dr.), *kulture vrednosti* (ruralna kultura i tradicija, lokalno specifični proizvodi i metodi proizvodnje, tradicionalan način života) i *socijalne vrednosti* (međusobno poverenje i razumevanje).

kao lokalno specifični resursi koji postaju sve značajniji kao inputi za bogat rekreativan sadržaj i koji čine određeno ruralno područje pogodnim za život, odmor i pokretanje novih preduzetničkih inicijativa.

Potrebno je iskoristiti iskustvo razvijenih zemalja u kojima nije samo rast ruralne populacije povezan sa ambijentalnim pogodnostima već i transformacija ruralne ekonomije. Transformacije ruralne ekonomije ogleda se u smanjenju zavisnosti od poljoprivrede i diversifikaciji ruralne ekonomije razvijanjem sektora koji se nalaze oko poljoprivrede (pre svega razvoj prerađivačkog sektora i sektora usluga koji pruža mogućnost za različite rekreativne aktivnosti zasnovane na lokalnim pogodnostima ambijenta).

ZAKLJUČAK

U cilju obezbeđenja održivog i efikasnog ruralnog razvoja potrebno je sagledati stanje i performanse ruralnih područja i ruralne ekonomije u Srbiji. U radu su kao ključni faktori transformacije ruralne ekonomije i unapređenja ruralnih ekonomskih performansi prepoznati: *ambijentalne pogodnosti, akumulirani ljudski i fizički kapital* (kvalitet ljudskog kapitala i razvijena infrastruktura) i *razvijenost preduzetništva i preduzetničkog duha među ruralnom populacijom*. Za pokretanje obrnutog migracionog toka stanovništva iz urbanih ka ruralnim područjima potrebno je stvoriti ambijent koji pruža mogućnost zaposlenja u i izvan poljoprivrede, stabilan dohodak i unapređenje ljudskog, fizičkog i socijalnog kapitala ruralnih područja.

Samo stvaranjem boljih ekonomskih uslova za život i rad, ambijentalne pogodnosti ruralnih područja Srbije mogu privući i zadržati nove ruralne rezidente, pre svega visokoobrazovane, kreativne i talentovane pojedince koji su neophodni za transformaciju ruralne ekonomije i poboljšanje ruralnih ekonomskih performansi (rast zaposlenosti i životnog standarda ruralnog stanovništva). Unapređenje lokalnih znanja i veština doprinosi rastu produktivnosti lokalne radne snage i socijalnog kapitala, povećanju atraktivnosti lokalne zajednice za pokretanje novih oblika poslovanja, razvoju preduzetničke aktivnosti i malog biznisa na lokalnom nivou i obezbeđenju povezanosti i razmeni informacija između poslovnih subjekata. Pored novih tehnologija i razvoja inovacija, za unapređenje ekonomskih performansi potrebno je obezbediti i preduzetnički kapital posmatran kao ambijent agenata, praksi, tradicije i institucija jedne privrede, regionala ili društva koji je podsticajan za preduzetničko ponašanje i kulturu preuzimanja rizika. Ljudski

kapital može biti značajan faktor stimulisanja rasta preduzetničke aktivnosti na lokalnom nivou. Razvijenost preduzetničke kulture na određenom ruralnom području zavisi od okrenutnosti radno sposobnog stanovništva ka preduzetništvu i od postojanja lokalnih, finansijskih i obrazovnih institucija koje će pružiti porušku preduzetničkim inicijativama.

U narednom periodu potrebno je primeniti *endogeni* (zasnovan na bogatim ruralnim resursima), *holistički* (zasnovan na kreiranju zajedničkih i koordinisanih aktivnosti svih zainteresovanih pojedinaca, organizacija i institucija) i *decentralizovani* (zasnovan na primeni odlučivanja odozdon-a-gore) pristup u planiranju i realizaciji razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Srbije.

POTENTIALS AND CHALLENGES OF THE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS OF SERBIA

Abstract

This paper is aimed at identifying the potentials and challenges of the development of rural areas of Serbia in order to define different strategic approaches to rural development, depending on the specifics of rural areas. The smart, sustainable and inclusive rural development of Serbia must be based on: the protection and preservation of the rural outdoor amenities, the improvement of the knowledge and skills of the rural population and social capital, the application of new technologies and production practices and on the development of entrepreneurship and entrepreneurial culture among rural population. In the paper will be analyzed the basic indicators of the development of rural areas of Serbia. Special emphasis will be placed on the analysis of their human and entrepreneurial potentials. The concluding part of the paper will point out to the role of rural policy and its measures and instruments for improving rural economic performance.

Key words: development indicators, human capital, entrepreneurial potential, rural areas.

LITERATURA

Acs, Z. J., Audretsch, D. B., Braunerhjelm, P., Carlsson, B. (2005), „The Knowledge Filter Entrepreneurship in Endogenous Growth“ Papers in Entrepreneurship Growth and Public Policy, No. 0805, Max Plank Institute, Jena, Germany.

Audretsch, D. B. and Thurik, R. (2001), Linking Entrepreneurship to Growth, OECD Science, Technology and Industry Working Papers, 2001/02, OECD Publishing.

Beyers, W. B., Lindahl, D. P. (1996), „Lone eagles and high fliers in rural producers services“ Rural Development Perspectives, No. 11, Pp 2 – 10.

Josipović, S. (2017), „Prirodne pogodnosti i klasifikacija ruralnih oblasti“, Ekonomski vidici, Časopis društva ekonomista Beograda, Vol. 22(2-3), str. 149-160.

Marcouiller, D. W. (1998), „Environmental resources as latent primary factors of production in tourism: the case of forest-based commercial recreation“ Tourism Economics, Vol. 4(2), Pp 131 – 145.

Molnar, D. (2010), „Koncept kreativnih gradova iz ekonomske perspektive“, Kultura, Br. 128, ctp. 86 – 112.

Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Republički zavod za razvoj i Nacionalna agencija za regionalni razvoj (2015), Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu, Republika Srbija.

Porterfield, S., Pulver, G. C. (1991), „Services, producer, exports and the generation of economic growth“, International Regional Science Review, Vol. 14, Pp 41 – 59.

Republički zavod za statistiku Srbije (2015), Opštine i regioni u Republici Srbiji 2015, Republika Srbija.

Rikalović, G. (2005), „Opšti uslovi za postizanje održivog ruralnog razvoja u Srbiji“ Institucionalne reforme i tranzicija agroprivrede u Republici Srbiji, sveska 4, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 51 – 68.

Zakić, Z. i Stojanović, Ž. (2005), „Osnove za izradu modela ruralnog razvoja u Srbiji“ Institucionalne reforme i tranzicija agroprivrede u Republici Srbiji, sveska 4, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 3 – 50.

Zakić, Z. i Stojanović, Ž. (2008), Ekonomika agrara, Ekonomski fakultet, Beograd.

Pregledni članak

ODRŽIVOST U SEKTORU MALINARSTVA: PRIMER SRBIJE

Emilija Manić*

geografija@ekof.bg.ac.rs

Irena Janković*

irenaj@ekof.bg.ac.rs

Rezime

Održivi razvoj je jedno od najaktuelnih globalnih pitanja kojim se danas u svetu bave različiti istraživači i koje se provlači u gotovo svim razvojnim modelima, kako nacionalnih ekonomija, tako i pojedinačnih društava. Jedna od delatnosti u kojoj je koncept održivosti od presudnog značaja za ispunjavanje njene osnovne funkcije jeste i poljoprivreda. Poljoprivreda je važna grana koja značajno utiče na performanse naše nacionalne ekonomije, a u njenoj strukturi voćarstvo zauzima posebno važno mesto. Kao zemlja koja ima izuzetne prirodne uslove za uzgoj kvalitetnog srednjoeverropskog voća, Srbija se unazad decenijama pozicionirala kao jedan od svetskih lidera u proizvodnji i izvozu maline. Međutim, sistemski problemi koji postoje u celom agrarnom sektoru Srbije, kao i izazovi sa kojima se sama proizvodnja malina suočava, doveli su do ozbiljnih problema u i laganog gubitka vodećih pozicija u svetu. Rad predstavlja analizu trenutnog stanja održivosti (ekološke, socijalne i ekonomske) u sektoru malinarstva u Srbiji, a na osnovu rezultata istraživanja sprovedenih u okviru međunarodnog projekta SUFISA. Dati su određeni predlozi koje se mogu preduzeti na mikro i makronivou, kako bi se sektor malinarstva u Srbiji postavio na zdrave osnove i vratio u bitku za sam svetski vrh u proizvodnji i izvozu.

Ključne reči: proizvodnja maline, održivost, trostruka ciljna linija, SUFISA

* Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu

UVOD

U postojećem globalnom ekonomskom sistemu koncept održivosti postao je bitniji nego ikada. Razlog tome je dvojak. Sa jedne strane prisutan je ogroman pritisak na prirodne resurse generisan stalnim rastom tražnje, a sa druge ekološka ravnoteža na našoj planeti je, na žalost, već ozbiljno narušena. Zbog toga je pitanje održivog razvoja postalo nezaobilazno u gotovo svakom razvojnem modelu.

Održivi razvoj kao koncept počiva na razvoju i potrošnji resursa koji zadovoljavaju potrebe sadašnjih generacija, ne ugrozavajući potrebe budućih generacija¹. Da bi se obezbedila takava održivost, bilo u sferi ekonomije ili neke druge društvene aktivnosti, neophodno je da se pomenuto shvatanje održivog razvoja utka u svaku oblast života i rada ljudi. U tom kontekstu se može posmatrati i današnja savremena poljoprivredna proizvodnja.

Proizvodnja hrane u svetu je u stalnom porastu, ali uprkos tome ogroman broj ljudi na planeti gladuje ili je u hroničnom stanju neuhranjenosti². Sa druge strane, gotovo jednak broj ljudi suočen je sa bolešću gojaznosti, što je opet posledica neadekvatne ishrane. Pred čovečanstvom su, dakle, veliki globalni izazovi u pogledu ishrane, koje je dodatno usložnila činjenica da je hrana postala jedan od najvažnijih predmeta međunarodne trgovine (povećanje proizvodnje hrane neretko je indukovano potrebama tržišta, odnosno želje globalnih proizvođača za većim profitom, a ne kao način rešavanja problema gladi). Shvatajući svu kompleksnost pomenutih odnosa i problema, agrarni prostor, pa samim tim i životna sredina, imaju posebno naglašenu potrebu da se koncept održivosti uvede i primeni u celosti.

Kada je reč o poljoprivredi i održivom razvoju, istraživanja su uglavnom išla u dva osnovna pravca: uticaji poljoprivrede na životnu sredinu i promene u geografskoj sredini kao potencijalne pretnje poljoprivredi³. Iako naizgled veoma različita, oba pravca istraživanja imaju zajedničku nit: kako intenzivirati poljoprivrednu proizvodnju, zadovoljiti različite potrebe i istovremeno ublažiti ili sprečiti negativne efekte takve proizvodnje na životnu sredinu.

Imajući u vidu da je održivi razvoj oslonjen na tri bazična stuba: ekologiju, ekonomiju i društvo, to su istraživanja pitanja održivosti u

¹ Devetaković i dr (2008)

² Manić (2018)

³ Hansen (1996), pp. 17-43.

poljoprivredi pokrila veoma veliki broj tema: uslove, prepreke i mogućnosti razvoja održive poljoprivrede⁴, socijalne faktore i socijalno okruženje u poljoprivredi⁵, pitanja vezana za odnose poljoprivrede i tržišta⁶.

Srpska poljoprivreda je, slično kao i druge, suočena sa brojnim izazovima po pitanju njenog održivog razvoja. Dodatno, ona se suočava i sa određenim strukturnim prilagođavanjima uslovima slobodnog tržišta (naročito je to naglašeno u procesu pridruživanja Evropskoj uniji - EU). Poljoprivrednici u Srbiji suočavaju se sa dosta problema sa kojima se suočavaju i njihove kolege u drugim zemljama Evrope, ali su u određenim segmentima u znatno lošijoj situaciji (nerazvijeni regulatori tržišta, nedefinisani odnosi na tržištu, zaštita konkurenčije, pozicija sektora u odnosu na ostale grane u strategiji razvoja privrede u celini, itd). Tome svemu bi trebalo dodati i određeni socijalni i politički kontekst, koji na žalost, ne ide u prilog razvoju poljoprivrednog sektora u Srbiji. Cela Srbija, a posebno njen ruralni prostor zahvaćen je procesom depopulacije. Starosna i obrazovna struktura poljoprivrednog stanovništva su veoma nepovoljne, ruralni prostor je slabo infrastrukturno opremljen, nizak je stepen diversifikacije aktivnosti u njemu, a sve to zajedno za posledicu ima visok stepen emigracije iz ruralnih oblasti. Pozicija i odnos prema poljoprivredi u privrednoj strukturi Srbije je takav da je to sektor koji značajno učestvuje u ostvarivanju bruto domaćeg proizvoda zemlje i njenom izvozu, ali se u njega ne ulaže proporcionalno značaju koji ima. Država nema jasno definisanu agrarnu politiku i u stalnim "lutanjima" često je sklona privremenim rešenjima koja neretko dodatno komplikuju već ionako složenu agrarnu situaciju u zemlji.

Kao jedna od strateški i izvozno orijentisanih grana u srpskoj poljoprivredi izdvojilo se voćarstvo, a u prvom redu proizvodnja maline. Prirodni uslovi (klima, reljef, hidrografija, zemljište) izuzetno su povoljni za voćarsku proizvodnju, a naročito na području Centralne Srbije. Malina je već decenijama unazad jedna od vodećih voćarskih kultura u Srbiji, kako po količinama koje se proizvedu, tako i po vrednosti izvoza⁷. Međutim, primetno

⁴ Cassman (1999), pp. 5952–5959; Rodríguez et al. (2014), pp. 49-60; Komlavi et al. (2019), pp. 172-208; Schiefera et al. (2016), pp. 283-293; Norton (2016), pp. 13-16.

⁵ Buttel (1993), pp. 175-186; Shreck et al. (2006), pp. 439-449; Pilarova et al. (2018), pp. 367-384.

⁶ Stojanović et al. (2018), pp. 1-14.; Popović et al. (2018), pp. 65-80; Janković (2016), str. 161-176.

⁷ Radosavljević (2014), str. 240-251; Radosavljević (2016), pp. 492-498; Stojanović & Radosavljević (2013), pp. 174-182.

je da poslednjih godina Srbija, od jednog od svetskih lidera u proizvodnji i izvozu malina, lagano postaje sledbenik jačih konkurenata. Razloga ima više, ali u osnovi su pitanja vezana za funkcionisanje sektora malinarstva i regulisanje odnosa svih aktera na tržištu: proizvođača, dobavljača, kupaca i države⁸. U tom kontekstu se posmatralo i pitanje održivosti u sektoru malinarstva (ekološka, socijalna i ekomska održivost) kao jedno od polja sitraživanja međunarodnog projekta u kojima je učestvovala i naša zemlja (H2020 SUFISA finansiran od strane Evropske komisije – Ugovor br. 635577).

1. ISTRAŽIVANJE I OPIS UZORKA

Projekat SUFISA (*Sustainable Finance for Sustainable Agriculture and Fisheries*) trajao je ukupno 5 godina (2014-2019) i okupio je eminentne naučno-istraživačke institucije iz jedanaest evropskih zemalja (Belgija, Danska, Velika Britanija, Francuska, Nemačka, Portugalija, Italija, Grčka, Letonija, Poljska i Srbija). Svaka institucija delegirala je po dve studije slučaja (dva poljoprivredna proizvoda koji su bili od posebnog interesa za datu zemlju, ali i evropsku poljoprivredu). Istraživanje je sprovedeno prema zajednički utvrđenoj metodologiji⁹. Analizirani su rezultati i potom oblikovane preporuke ključnim stekholderima, kako na makro tako i na mikronivou usmerene na zajedničku evropsku agrarnu politiku, ali i za svaku nacionalnu poljoprivrednu posebno. Srbija je delegirala sektore pšenice i malina, a prostore Vojvodine odnosno regiona Zapadna Srbija i Šumadija.

Istraživanje vezano za sektor malina obavljeno je na prostoru regiona Zapadna Srbija i Šumadija, tačnije u Ariljskoj oblasti pošto ona obuhvata preko 85% registrovanih proizvođača maline u Srbiji. Korišćen je intervju sa unapred struktuiranim pitanjima i istraživanje je sprovedeno na slučajnom odabranom i stratifikovanom uzorku, sa fokusom na mala gazdinstva i proizvođače sa dužom tradicijom u proizvodnji maline¹⁰. Istraživanje je sprovedeno u periodu decembar 2017-januar 2018. godine. Veličina uzorka bila je 150 gazdinstava, a u bazu je ušlo 131 intervju (19 intervjuja je odbačeno tokom unakrsne provere stepena kompletiranosti odgovora).

U uzorku dominiraju gazdinstva sa preko 1 ha ukupne poljoprivredne površine, međutim posmatrano kroz prizmu površine pod malinama na

⁸ Stojanović (2019).

⁹ Grando et al. (2019)

¹⁰ Vigani et al. (2018)

gazdinstvu, najviše je malih proizvođača sa manje od 1 ha površine pod malinom. Mladi proizvođači su zauzeli oko jedne trećine ispitanika, a u pogledu polne strukture znatno je veći deo muškaraca nego žena kao vlasnika proizvodnje. Takođe, primetno je da u pogledu obrazovne strukture dominiraju proizvođači koji imaju srednje obrazovanje (oko 60%), ali je onih sa specifičnim obrazovanjem (obrazovanje u oblasti poljoprivrede) veoma malo.

Osim pitanja koja su se ticala održivosti proizvodnje malina (ekološka, socijalna i ekomska održivost) koja su i predmet analize ovog rada, intervju je obuhvatio i pitanja vezana kanale prodaje i njihove karakteristike, karakteristike poslovanja, strategije i pokretače poljoprivredne proizvodnje.

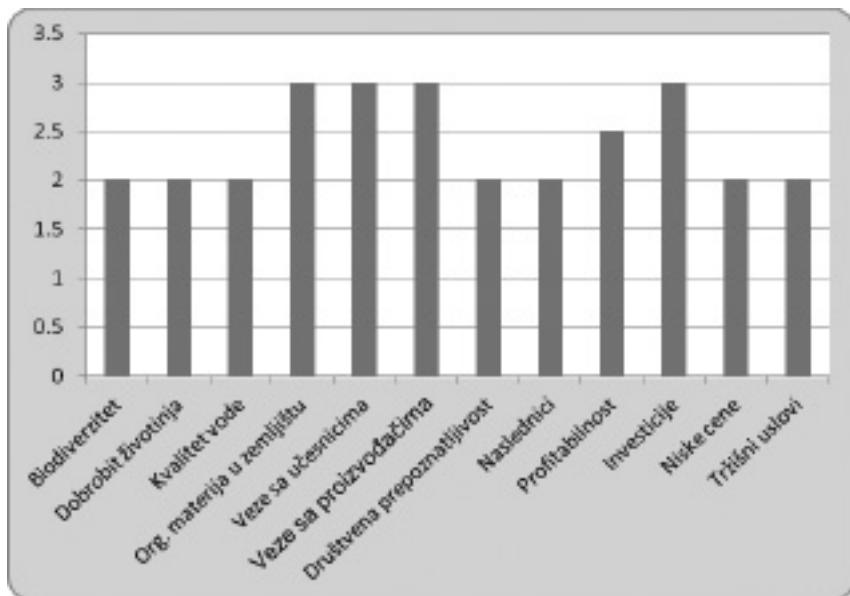
2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

U delu istraživanja koja se odnose na održivost proizvodnje, pitanja su struktuirana tako da su ispitanici pružali uvid u svoje stavove po pitanju značaja različitih indikatora održivosti za proizvodnju maline. Ti indikatori svrstani su u tri velike grupe: ekološki faktori održivosti, socijalni faktori održivosti i ekonomski faktori održivosti.

Prve analize rezultata istraživanja ukazale su na to da srpski farmeri u sektoru malinarstva imaju relativno nisko znanje o faktorima održivosti sopstvene proizvodnje (Grafikon 1).

Najniže je procenjen značaj ekoloških faktora (održavanje biodiverziteta, dobrobit životinja, održavanje kvaliteta vode i održavanje organske materije u zemljишtu). Proizvođači su delimično prepoznali značaj kvaliteta zemljишta pošto je to jedan od važnih faktora uspešnosti proizvodnje maline, ali je i to ocenjeno nekom srednjom vrednošću (obrazovanji proizvođači i oni koji su u formalnim ugovornim odnosima sa kupcima imaju razvijeniju svest o tome koliko su pojedini ekološki parametri važni za proizvodnju maline i njen kvalitet). Mlađi i obrazovаниji proizvođači pokazuju viši stepen svesti o uticaju intenziviranja proizvodnje maline na životnu sredinu, ali i značaja ekoloških faktora na samu proizvodnju. Međutim, opšti je utisak da kod najvećeg dela proizvođača ne postoji relevantno znanje o tome koliko prekomerna upotreba veštačkih dubriva ili sredstava za zaštitu bilja može negativno da utiče na svojstva zemljишta i samu proizvodnju maline).

Grafikon 1. Indikatori održivosti proizvodnje maline prema oceni proizvođača

Izvor: Stojanović Ž., Manić, E., Dragutinović-Mitorvić R., Randelović S., Janković I., Popović S., Rakonjac-Antić T., Ristić B., Jovović M., (2018). Serbia – National report, WP2 – Deliverable 2.2 SUFISA. The Faculty of Economics Univeristy of Belgrade, Belgrade.

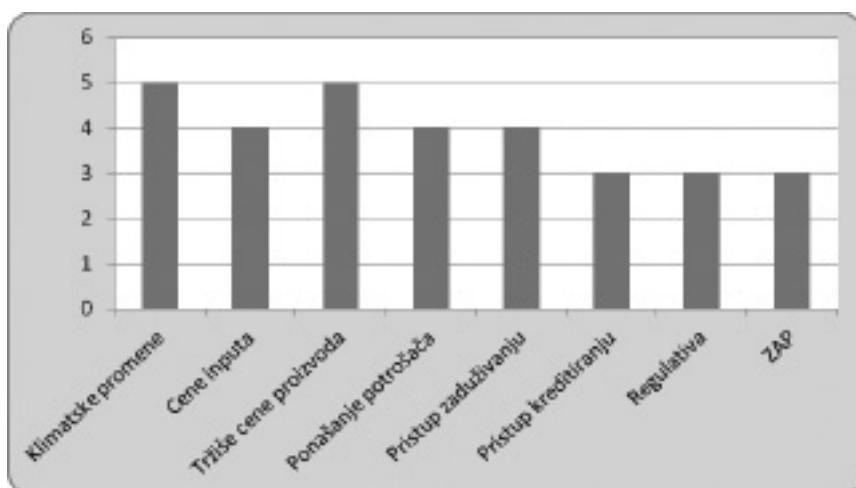
Sa druge strane, socijalna održivost proizvodnje je kod ispitanika u većoj meri prepoznata kao značajan faktor koji može uticati na proizvodnju maline. Od ponuđenih indikatora, društvena prepoznatljivost i naslednost su kategorije koje su ocenjene najnižim ocenama, dok su bolje vrednovane kreiranje dobrih veza sa dobavljačima i kupcima, kao i povezivanje sa drugim proizvođačima. Ovo bi možda trebalo posmatrati i u kontekstu prostora u kome se istraživanje sprovodilo jer je Ariljska oblast prostor najintenzivnije proizvodnje maline, u kome je inače stepen organizovanosti proizvođača najveći u odnosu na celu Srbiju. Izvesno je, takođe, da postoji jasna korelacija između jačeg povezivanja proizvođača i boljih ekonomskih uslova u pregovaranju sa kupcima, odnosno dobavljačima.

Kada je reč o ekonomskim faktorima održivosti, primetno je da je upravo ovaj stub održivog razvoja mesto gde se najsjajnije uočavaju razlike između aktera na tržištu u sektoru malinarstva. Proizvođači smatraju da na

ekonomsku održivost njihove proizvodnje najviše utiču ulaganje u posao i održavanje profitabilnosti, dok su kontroli promenljivih tržišnih uslova i ublažavanju uticaja perioda niskih cena dali manji značaj. Pomenute razlike su posebno prisutne kada se ekomska održivost posmatra sa aspekta veličine gazdinstva: kod malih gazdinstava (do 0,5ha) i onih srednje veličine (1-2 ha, ali je površina pod malinom ispod hektara) investicije i profitabilnost se smatraju najvažnijim ekonomskim faktorima proizvodnje. Nepoznavanje funkcionisanja tržišta i njegovih mehanizama je jedan od razloga zbog koga se defisanje uloga aktera na tržištu, odnosno procesi koji se na njemu odvijaju ne vide kao bitni faktori za poslovanje.

Analiza faktora održivosti poslovanja pokazala je stanje u sektoru malinarstva posmatrano iz ugla proizvođača, ali je sliku u potpunosti kompletirao segment intervjua koji se ticao percepcije proizvođača o sopstvenoj proizvodnji u budućnosti i to sa aspekata faktora koji će značajnije uticati na donošenje odluka i strategiju proizvodnje (Grafikon 2).

Grafikon 2. Ključni faktori u odabiru buduće strategije proizvodnje u sektoru malinarstva

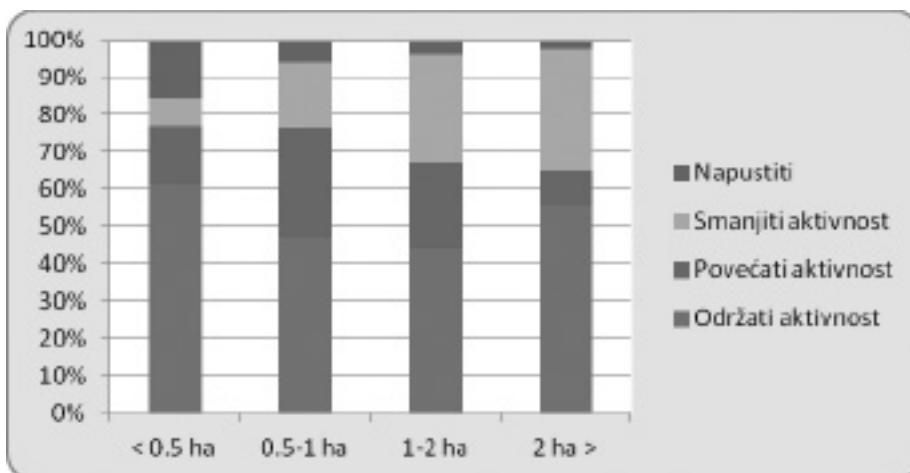
Izvor: Stojanović Ž., Manić, E., Dragutinović-Mitorvić R., Randelović S., Janković I., Popović S., Rakonjac-Antić T., Ristić B., Jovović M., (2018). Serbia – National report, WP2 – Deliverable 2.2 SUFISA. The Faculty of Economics University of Belgrade, Belgrade.

Klimatske promene i promenljivost cena na tržištu apostrofirani su kao najvažniji faktori koji će u budućnosti najviše uticati na opredeljivanje proizvođača kakve odluke da poduzmu po pitanju sopstvene proizvodnje. U izvesnoj meri prepoznaje se i uticaj cena inputa, promena u ponašanju potrošača i pristupa kreditima, dok se zajednička poljoprivredna politika EU (ZPP) uopšte ne vidi kao značajan faktor u opredeljivanju budućih strategija (Srbija još uvek nije članica EU pa se tako o ZPP i ne zna previše). Samo veliki proizvođači ističu značaj olakšica u kreditiranju i kapitalnih investicija, dok se mala porodična proizvodnja uglavnom oslanja na sopstvene snage u pogledu finansiranja proizvodnje.

Sagledavajući percepciju proizvođača po pitanju glavnih pokretača proizvodnje malina u budućnosti, došlo se i do određenih rezultata kada je reč o budućim perspektivama malinarske proizvodnje odnosno farmi koje se njome bave. Proizvođači su upitani da daju procenu svoje proizvodnje u narednih pet godina, a imajući u vidu prethodno pomenute faktore (Grafikon 3).

Najveći broj proizvođača je, bez obzira na veličinu poseda, odgovorio potvrđno na mogućnost održavanja postojeće proizvodnje (preko 60% malih proizvođača do 0,5ha pod malinom). To i nije iznenađujuće jer se ta grupa proizvođača uglavnom oslanja na sopstvenu radnu snagu čime značajno snižava troškove proizvodnje. Istovremeno je kod ovakvih proizvođača čest slučaj da sem proizvodnje maline imaju još neku dodatnu aktivnost na gazdinstvu ili su, pak, zaposleni u potpuno drugom sektoru, a proizvodnja maline kojom se bave u slobodno vreme je dodatni izvor prihoda za porodicu. Kada je reč o eventualnom proširenju proizvodnje, to planira najviše proizvođača sa posedima srednje veličine (1-2ha), dok o njenom smanjivanju najviše razmišljaju ispitanci koji imaju najveće površine pod malinom. Ovo je verovatno rezultat većih oscilacija i fluktuiranja cena na tržištu maline u Srbiji, odnosno nedefinisanih odnosa između aktera na tržištu maline, a što je za posledicu imalo neravnomernu raspodelu rizika u proizvodnji. Ipak, o eventualnom napuštanju proizvodnje najviše razmišljaju mali proizvođači (ovo je posebno karakteristično za one male proizvođače kojima je proizvodnja maline dodatni, a ne osnovni izvor prihoda).

Grafikon 3. Strategije proizvođača maline u narednih pet godina

Izvor: Stojanović Ž., Manić, E., Dragutinović-Mitorvić R., Randelović S., Janković I., Popović S., Rakonjac-Antić T., Ristić B., Jovović M., (2018). Serbia – National report, WP2 – Deliverable 2.2 SUFISA. The Faculty of Economics Univeristy of Belgrade, Belgrade.

Ovakvi rezultati nisu neočekivani, naročito ako se ima na umu stanje u sektoru malinarstva u Srbiji tokom poslednje decenije: konstantni zahtevi malinara da se njihovi zahtevi shvate ozbiljno i nemogućnost države da institucionalno uredi tržište maline u Srbiji. S tim u vezi su i rezultati koji ukazuju na budućnost poljoprivredne proizvodnje na njihovom gazdinstvu: najveći deo proizvođača nema nikakva očekivanja (do 35% ispitanih), dok sa druge strane niko od ispitanika nije razmišljao o eventualnoj prodaji zemljišta. Veliki je udeo i onih koji ne znaju šta će u budućnosti uraditi sa svojom poljoprivrednom proizvodnjom u celini, a samo oni sa najvećim posedima imaju očekivanja da će neko od njihovih potomaka naslediti proizvodnju.

ZAKLJUČAK

Proizvodnja maline u Srbiji je jedna od najvažnijih poljoprivrednih grana. U zemlji koja inače ima veoma povoljne prirodne uslove za voćarsku proizvodnju (klima, konfiguracija terena i zemljiste), proizvodnja maline ima dugu tradiciju (još od sedamdesetih godina prošlog veka). Pokazalo se da su najpovoljniji uslovi za proizvodnju maline u području Zapadne Srbije (Arički, Užički, Valjevski kraj), pri čemu su neke od svetski poznatih industrijskih sorti upravo zbog specifičnih prirodnih uslova na tlu Srbije dostigle svoj „zlatni period“ (brend „Arička mallina“). Tako je Srbija postala tokom poslednje dve decenije XX veka i početkom XXI veka jedan od najvećih svetskih proizvođača i izvoznika maline u svetu, sa veoma prepoznatljivim brendom i kvalitetom proizvoda.

Međutim, sve političke i ekonomске promene koje su zadesile Srbiju tokom poslednjih nekoliko decenija (raspad zajedničke države, ratovi u okruženju, ekonomске sankcije, bombardovanje) učinili su da srpska privreda, sistemski ionako oslabljena tokom socijalističkog perioda, uđe potpuno nespremna u tranziciju početkom XXI veka. Sve njene prethodne slabosti produbljene su u tranzicionom periodu, a mnogi sektori su doživeli pravu dezintegraciju jer je bilo praktično nemoguće vratiti se na pozicije od pre raspada zajedničke države i tržišta (na primer, industrija). Poljoprivreda je, takođe, pretrpela razorne posledice koje su se prvenstveno manifestovale kroz nepostojanje ili slabo razvijanje tržišnih mehanizama i institucija. Takvu tranziciju „preživelo“ je na određen način i srpsko malinarstvo, koje je pokazalo izvestan stepen otpornosti. Međutim, sada su se svi sistemski nedostaci i problemi srpske poljoprivrede, počeli razobličavati i prikazivati u svakom sektoru ponaosob, pa i u malinarstvu. Pitanje koje je davno postavljeno i tokom svih ovih godina ostalo bez odgovora, muči i danas stručnu javnost i proizvođače: kako doći do održivog i uspešnog razvoja sektora malinarstva u Srbiji?

Trenutno stanje u srpskom malinarstvu je takvo da su proizvođači praktično ostavljeni da se sami izbore sa kupcima i dobavljačima, pri čemu ne postoje razvijene tržišne institucije. Te sistemske manjkavosti dovele su do ogromnog nezadovoljstva proizvođača i gotovo svake godine ponovljene situacije na srpskoj javnoj sceni: protesti malinara, razgovori sa državom, optužbe na račun dobavljača i kupaca i iznalaženje trenutnih rešenja. Tranzicija kroz koju je srpska privreda prošla ukazala je na neophodnost prilagođavanja

novonastalim promenama i odnosima koji vladaju na tržištu. Tako je neophodno i da svi akteri u sektoru malinarstva (proizvođači, država, kupci i dobavljači) sprovedu određeno sistemsko prilagođavanje i da svako u svojoj ravni učini napor i unapredi svoju poziciju uvođenjem niza promena koje su u njegovom domenu moguće, a koje će učiniti mnogo na polju unapređivanja sektora kao celine.

Rezultati projekta SUFISA koji su se ticali sazanja do kojih se došlo sprovedenim istraživanjima uobličeni su u određene strategije za razvoj malinarstva, kako one vezane za promene proizvodnje, tako i one vezane za promene na tržištu. U okviru prve grupe, proizvođačima je predočeno nekoliko mogućnosti: investiranje u proizvodnju, plaćanje usluga van gospodinstva, specijalizacija proizvodnje i osiguranje proizvodnje. Iako na prvi pogled ove aktivnosti znače postojanje sredstava da bi se sprovele, zapravo svaki akter je u domenu svoje jasno definisane uloge na tržištu u mogućnosti da učini određene promene, a da one ne koštaju previše. Tako na primer, moguće je u domenu upotrebe sredstava za zaštitu i prihranu maline učiniti značajne uštede korišćenjem informacija i saznanja koje pruža digitalna poljoprivreda (ne zahteva velika ulaganja od strane proizvođača, a višestruke su koristi: smanjenje troškova proizvodnje, povećanje produktivnosti, bolji kvalitet proizvoda, veća zaštita zdravlja i interesa potrošača, itd). Kada je reč o mogućim promenama proizvodnje u vezi sa tržištem, proizvođačima su na raspolaganju, takođe, različite opcije: širenje proizvodnje na nove sorte ili proizvode, osiguranje protiv promenljivih cena i troškova, razvoj novih partnerstava, razvoj novog kanala prodaje proizvoda od malina, organska proizvodnja i dr. Sa aspekta problema sa kojima se proizvođači maline u Srbiji suočavaju, posebno su interesantna rešenja koja bi išla u pravcu udruživanja proizvođača, konkretnije u pravcu objedinjavanja skladišnih kapaciteta i stvaranja novih aktera na tržištu. Istovremeno, država bi trebalo da obezbedi institucionalizaciju ugovornih odnosa između učesnika u sektoru malinarstva i stvari uslove u kojima ne bi moglo doći do stvaranja takvih pozicija na tržištu koje su zasnovane na postojanju različitih vrsta barijera. Takođe, trebalo bi da aktivno učestvuje u kreiranju šema osiguranja, ne samo proizvodnje, već dohotka. Sva navedena rešenja primenjiva su u našoj praksi. Njihovom primenom paralelno bi se rešavali problemi sa kojima se suočavaju malinari u Srbiji danas, a sektor bi kontinuirano unapređivao svoje mesto u kontekstu preko potrebnog jačanja konkurentnosti i boljeg pozicioniranja proizvodnje koja je nominirana kao "crveno zlato Srbije" u međunarodnim okvirima.

SUSTAINABILITY IN THE RASPBERRY SECTOR: THE CASE OF SERBIA

Abstract

Today sustainable development is one of the most popular issues in various researches globally and one that is being practiced in almost all development models, both of national economies and societies. One of the activities in which the concept of sustainability is crucial for fulfilling its basic function is agriculture. Serbian agriculture significantly influences the performance of the national economy, and in its structure, fruit growing takes a particularly important place. As a country with exceptional natural conditions for the cultivation of high quality fruit, Serbia has for decades been positioning itself as one of the world's leaders in the production and export of raspberries. However, the systemic problems that exist in the entire Serbian agricultural sector, as well as the challenges with which the raspberry production itself is facing to, have led to serious problems and slight loss of leading positions in the world. The paper presents an analysis of the current state of sustainability (ecological, social and economic) in the raspberry sector in Serbia, based on the researches carried out within the international project SUFISA. Some suggestions were made that can be undertaken on the micro and macrolevel in order to place the raspberry production in Serbia on healthy grounds and return it to the battle for the world's top in the export production.

Key words: raspberry production, sustainability, triple target line, SUFISA

LITERATURA

Buttel, F.H., (1993). "The sociology of agricultural sustainability: some observations on the future of sustainable agriculture" *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 46, pp. 175-186.

Cassman, K.G., (1999). "Ecological intensification of cereal production systems: yield potential, soil quality, and precision agriculture" *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.*, 96, pp. 5952–5959.

Devetaković S., Jovanović Gavrilović B., Rikalović G., (2008). *Nacionalna ekonomija*. CID Ekonomski fakultet Univerzitet u Beogradu, Beograd.

Grando S., Bonjean I., Bartolini F., Brunori G., Vergamini D., Prosperi P., Mathijs E., (2019). H2020 SUFISA Refined conceptual framework, dostupno na adresi <https://www.sufisa.eu> (preuzeto 1.4.2019).

Hansen, J. W., (1996). "Is Agricultural Sustainability a Useful Concept?" *Agricultural Systems* 50, 1, pp.17- 143.

Janković I. 2016. "Analiza izabranih ekonomskih indikatora razvoja poljoprivrede u Srbiji: primer proizvodnje i distribucije maline". U monografiji NDES sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskim fakultetom u Beogradu Stanje i perspektive agroprivrede i sela u Srbiji: Žaklina Stojanović i N. Bogdanov, red. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu (ISBN: 978-86-403-1510-4, UDC: 339.13:631(497.11)(082), 338.43(497.11)(082), COBISS. SR-ID 228357644), str.161-176.

Komlavi, A., Amos T. K., Sander J. Z., (2019). "Agricultural land suitability analysis: State-of-the-art and outlooks for integration of climate change analysis" *Agricultural Systems* 173, pp. 172–208.

Manić E., (2018). Ekomska geografija. CID Ekonomski fakultet Univerzitet u Beogradu, Beograd.

Norton, L.R., (2016). "Is it time for a socio-ecological revolution in agriculture?" *Agriculture, Ecosystems and Environment* 235, pp. 13–16

Pilarova, T., Bavorova, M., Kandakov, A., (2018). "Do farmer, household and farm characteristics influence the adoption of sustainable practices? The evidence from the Republic of Moldova?" *International Journal of Agricultural Sustainability*, 16, 4-5, pp. 367-384

Popović, S., I. Janković, i Ž. Stojanović. 2018. "The Importance of Bank Credits for Agricultural Financing in Serbia". *Economics of Agriculture*, vol. 65, No.1 (ISSN: 0352-3462, COBISS.SR-ID 27671, DOI: 10.5937/ekoPolj1801065P, UDC: 336.717.5:338.434(497.11)), pp. 65-80.

Radosavljević K., (2014). "Unapređenje kapaciteta za proizvodnju i izvoz maline iz Republike Srbije". *Marketing*, Vol. 45, Br.3, str. 240-251.

Radosavljević K., (2016). „Enhancing Agri-Competitiveness – A Cost-benefit Analysis of Raspberry Production on a Family Farm”. *Ekonomika preduzeća*, Novembar-Decembar, pp. 492-498.

Rodríguez, D., Cox, H., de Voil, P., 2014. “A participatory whole farm modeling approach to understand impacts and increase preparedness to climate change in Australia” *Agric. Syst.* 126, pp. 49–60.

Schiefera, J., Laira, G.L., Bluma, W. E.H., (2016). “Potential and limits of land and soil for sustainable intensification of European agriculture” *Agriculture, Ecosystems and Environment* 230, pp. 283–293.

Shreck, A., Getz, Ch., Feenstra, G., (2006). “Social sustainability, farm labor, and organic agriculture: Findings from an exploratory analysis” *Agriculture and Human Values* 23, pp. 439–449.

Stojanović, Ž. (2019). Kako do uspešnog i održivog razvoja sektora malinarstva u Srbiji? “Poljoprivrednik”, <http://www.poljoprivrednik.net/nasa-izdanja/poljoprivrednik/3905-2019-02-28-11-57-58>

Stojanović Ž., Radosavljević K. (2013). “Lanac snabdevanja hranom, konkurentnost poljoprivrede i industrijska politika - studija slučaja proizvodnje i izvoza maline iz Srbije”, *Ekonomika preduzeća*, vol. 61, br. 3-4, str. 174-182.

Stojanović Ž., Manić, E., Dragutinović-Mitorvić R., Randelović S., Janković I., Popović S., Rakonjac-Antić T., Ristić B., Jovović M., (2018). Serbia – National report, WP2 – Deliverable 2.2 SUFISA. The Faculty of Economics University of Belgrade, Belgrade.

Stojanovic, Z., R. Dragutinović-Mitrovic, I. Jankovic and B. Ristic. 2018. “Food Chain Structure, Price and Risk Management Strategies - Insights from the Serbian Raspberry Case Study”. In the Proceedings from 13th European IFSA Symposium, *Farming Systems: Facing Uncertainties and Enhancing Opportunities*, 01-05 July, 2018, Chania, Crete, Greece, pp. 1 – 14. Vigani M., Maye D., Kirwan J. and Chiswell H. (2018). – H2020 SUFISA Producer Survey Report, dostupno na adresi <https://www.sufisa.eu> (preuzeto 1.4.2019).

Pregledni članak

**SRBIJA I KOSOVO I METOHIJA: STANJE I ANALIZA
MAKROEKONOMSKIH INDIKATORA U PERIODU 2003-2017.
GODINA**

Gojko Rikalović*

rikgoj@ekof.bg.ac.rs

Dejan Molnar*

dejanmolnar@ekof.bg.ac.rs

Rezime:

U radu se pruža pregled ekonomskih kretanja u Srbiji i na Kosovu i Metohiji tokom poslednjih 20 godina. Analizira se stanje na bazi osnovnih makroekonomskih pokazatelja. Uporedno se razmatraju promene najvažnijih makroekonomskih indikatora za posmatrano razdoblje (2003-2017) u Srbiji (bez KIM) i na Kosovu i Metohiji. Osnovni cilj je da se dođe do objektivne ocene stanja i tendencija u ekonomskom razvoju KIM i naše zemlje u celini tokom prvih 20-ak godina ovog stoljeća (pre i nakon proglašenja nezavisnosti tzv. države Kosovo). Takođe, pruža se uvid u dostignuti stepen ekonomske razvijenosti i ostvareni nivo životnog standarda Srbije (bez KIM), KIM i naše zemlje u celini. Istraživanje je zasnovano na podacima iz baze Svetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda i drugih relevantnih međunarodnih izvora.*

Ključne reči: makroekonomski indikatori, uporedna analiza, Srbija, Kosovo i Metohija.

* Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu

UVOD

U razdoblju nakon Drugog svetskog rata, pa do kraja postojanja jugoslovenske države, područje Kosova i Metohije je zaostajalo kako sa društvenog, tako i sa ekonomskog stanovišta. Do početka 70-ih godina 20. veka KIM je imalo status autonomne pokrajine Srbije, a ne konstitutivne jedinice Federacije. Ustavnim promenama iz 1974. godine područje Kosova i Metohije je steklo političku i ekonomsku autonomiju unutar Republike Srbije i direktnu predstavničku poziciju u vladi SFRJ. U stvari, pomenutom institucionalnom promenom pokrajina Kosovo i Metohija je dobila povlašćeni status, pošto je njena pozicija u Federaciji bila izjednačena sa republičkim pozicijama, dok je unutar Republike Srbije imala privilegovan položaj (kao i AP Vojvodina) u odnosu na ostali deo Republike.

Sa ekonomskog aspekta, KIM je bio najzaostaliji i najsiromašniji region u SFRJ, uprkos tome što su na tom području postojali značajni rudni i industrijski potencijali. Istovremeno, dugoročno posmatrano Pokrajina je u značajnoj meri zavisila od transfera iz federalnog budžeta. Krajem 70-ih i početkom 80-ih godina prošlog stoljeća, jugoslovenska vlada je ponudila veću ekonomsku pomoć AP KIM, posebno, obimnijim ulaganjima u oblasti proizvodnje lignita i drugih mineralnih resursa¹. Ipak, bez obzira na te investicije nijedan ekonomski problem na KIM, niti tenzije između Pokrajine i Republike nisu mogli biti razrešeni tokom 80-ih godina. Sa stanovišta KIM izostanak značajnijeg ekonomskog napretka, odnosno bržeg dostizanja jugoslovenskog proseka u razvijenosti pojačavalo je političke tenzije, dok je za Srbiju veliki izazov predstavljalо pitanje kako velikim i neprekidnim fiskalnim transferima obezbediti ekonomsku održivost Pokrajine. U međuvremenu, izražena emigraciona kretanja stanovništva sa područja KIM u Nemačku i Švajcarsku su doprinela smanjivanju socijalnih tenzija i pritisaka na tržištu rada.

Politički motivisanim, na etničkoj osnovi, štrajkom glađu rudara u Trepči početkom 1989. godine intenzivirana je borba Albanaca za političkim samoodređenjem Kosova i Metohije u pravcu stvaranja njihove samostalne države. To je kulminiralo ratnim dešavanjima na tom području tokom 1998-1999. godine, kao i NATO bombardovanjem Srbije (1999).

Prvu deceniju 21. stoljeća na području KIM karakterišu postkonfliktni procesi, obnova i prisustvo međunarodnih snaga i činilaca. Naime, formalno

¹ Pond (1981).

okončanje ratnih aktivnosti i bombardovanja je nastupilo 10. juna 1999. godine usvajanjem Rezolucije Saveta bezbednosti UN 1244, kojom je KIM potpalo pod administraciju UN. Ratne okolnosti su dovele do svojevrsne humanitarne krize budući da je oko 13 hiljada ljudi izgubilo život, da je više stotina hiljada njih napušтало svoja prebivališta usled bombardovanja i oružanih sukoba, dok je značajan deo fizičke infrastrukture bio uništen.

Skupština Kosova^{*2} je 17. februara 2008. godine na nelegalan i nelegitiman način proglašila nezavisnost od Srbije. Do septembra 2015. godine Kosovo* je priznalo 113 zemalja članica UN, od čega 23 države članice EU. Naša zemlja, međutim, ne priznaje tzv. kosovsku nezavisnost, što je glavna prepreka za učlanjenje Kosova* u Ujedinjene nacije i neke druge značajne međunarodne organizacije. Kosovo* je danas potencijalni kandidat za članstvo u EU, pošto su 2013. godine otvoreni pregovori. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) Kosova* sa EU, kao prvi formalni korak ka eventualnom članstvu, iniciran je jula 2014., potpisana je oktobra 2015., dok se sa njegovom implementacijom započelo aprila 2016. godine. Ipak, nedefinisan status Kosova* predstavlja ključnu prepreku za postizanje ciljeva političke integracije i društveno-ekonomskog razvoja Srbije i KIM.

Od samoproglašenja tzv. nezavisnosti privreda Kosova* je beležila bolje rezultate od susednih zemalja na području Zapadnog Balkana. Relativno dobre performanse u pogledu rasta tokom razdoblja 2008-2015. godina duguju se, pre svega, podršci međunarodne zajednice i brojnoj dijaspori, odnosno doznakama iz inostranstva³. Tome je doprinela i činjenica da su posledice svetske ekonomske krize po privredu Kosova* bile manje nego u slučaju nekih drugih zemalja iz okruženja, zbog toga što su njegove finansijske i trgovinske veze sa evro zonom slabije i što su doznake velike. Pri tome, ekonomski rast ostvaren na području Kosova* je bio inkluzivnog karaktera budući da je doprinosio smanjenju siromaštva, odnosno povećanju dohotka 40% najsirošnjih na lestvici. U periodu od 2006. do 2011. godine, per capita potrošnja 40 odsto stanovništva koje se nalazi u donjem delu lestvice rasla je po stopi od 3,9 odsto godišnje, u poređenju sa rastom potrošnje od 2,4 odsto godišnje onih koji spadaju u gornjih 60 odsto. Rast potrošnje po stanovniku

² Ovaj naziv je bez prejudiciranja statusa i u skladu je sa Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o deklaraciji o nezavisnosti Kosova.“ (videti: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=168200>, pristup: 10.04.2019.).

³ O značaju doznaka za privredni rast na području Kosova* više videti: Zogjani and Badivuku-Pantina (2014) i UNDP (2010).

bio je najveći u nasiromašnjem kvintilu. Stopa siromaštva, merena u odnosu na nacionalnu liniju siromaštva, kretala se u rasponu od 35 do 45 procenata pre proglašenja tzv. nezavisnosti, dok se do 2011. godine spustila na oko 30 procenata. Ipak, područje Kosova* još uvek spada u najsramašnije oblasti u Evropi, pošto BDP per capita dostiže tek 11 odsto EU proseka.

Najveći deo ostvarenog ekonomskog rasta zasnovan je na potrošnji. Pri tome, i privatna i javna potrošnja su stabilne nakon 2008. godine. Važnu ulogu u dinamiziranju ekonomskog rasta su imale privatne i javne investicije, koje, međutim, posle 2008. godine imaju opadajući trend. To se posebno odnosi na investicije iz privatnih izvora, koje nakon dostizanja svog maksimuma od oko 20 odsto BDP-a u 2011. godine beleže izraženu kontrakciju. Ono što je verovatno doprinelo da privredna dinamika bude sporija jeste i pad priliva stranih direktnih investicija tokom perioda 2007-2017. godina⁴. Javne investicije su posle povećanja 2008. i 2010. godine stabilne i neutrališu smanjivanje privatnih. Što se tiče međunarodne razmene, područje Kosova* je veoma zavisno od uvoza, dok su izvozni potencijali mali⁵. Osim toga, važan segment privrede Kosova je i neformalan sektor – procenjuje se da na području Kosova obim neformalne (sive) ekonomije iznosi u proseku oko 25–33% BDP-a⁶.

Visoka stopa rasta stanovništva kombinovana sa izraženim emigracionim pritiscima stvara specifične demografske izazove. Na području Kosova* ima oko 1,8 miliona stanovnika prosečne starosti 26 godina, od čega je oko 38 odsto populacije mlađe od 19 godina. Relativno mlado stanovništvo na ovom području predstavlja ogroman potencijal i resurs za budući prosperitet. Međutim, to može biti i veliki rizik u slučaju rastućih društvenih i političkih tenzija i nestabilnosti, ukoliko se razvojni procesi i percepcija ekonomskih perspektiva pogoršaju. Trenutno je stopa participacije mlađih u kontingentu radne snage oko 50 odsto, a stopa nezaposlenosti mlađih je dva puta veća od nacionalnog proseka⁷. Ovakvoj situaciji je u velikoj meri doprineo i neadekvatan proces privatizacije⁸.

Činjenica da su prirodni i izgrađeni potencijali na području Kosova i Metohije izvan naše jurisdikcije, kao i stoprocentno povećanje taksi na uvoz

⁴ Više videti u: Badiyuku-Pantina and Zogjani (2015) i Thaci and Rushiti (2018).

⁵ Više videti u: Topxhiu and Krasniqi (2011).

⁶ Videti: Skenderi et al. (2017).

⁷ U Uvodu su korišćeni podaci iz dokumenta World Bank (2017).

⁸ Više o privatizaciji društvenih preduzeća na Kosovu i Metohiji videti u: Давидовић, С. и др. (2018).

robe sa prostora Srbije i BiH mogu predstavljati (i već predstavljaju) prepreke za ubrzanje razvoja u celom regionu.

1. SRBIJA (BEZ KIM) I KOSOVO I METOHIJA: UPOREDNA ANALIZA OSNOVNIH MAKROEKONOMSKIH INDIKATORA

Tabela 1. pruža pregled nekih važnijih ekonomskih indikatora na prostoru Srbije i Kosova i Metohije. Ovaj tabelarni pregled je sačinjen na osnovu podataka iz baze Svetske banke⁹. Posmatra se period od 2003. do 2017. godine, pri čemu brojke u tabeli predstavljaju aritmetičke proseke godišnjih vrednosti odgovarajućih podataka Svetske banke. Posmatrano razdoblje je podeljeno na dva perioda: prvi, 2003-2008. godina (period koji prethodi proglašenju nezavisnosti tzv. Republike Kosovo*) i drugi, nakon tog nelegalnog osamostaljenja (2009-2017).

Područje Kosova i Metohije obuhvata oko 12,3% ukupne površine naše zemlje. Pri tome, udeo poljoprivrednog zemljišta u ukupnoj površini KIM dostiže 52,4%, od čega se nešto više od polovine odnosi na obradivo (tj. 0,17 hektara po stanovniku, što je oko dva puta manje nego u Srbiji bez KIM).

Petnaestogodišnji prosek (2003-2017) bruto domaćeg proizvoda po stanovniku na području Kosova i Metohije iznosio je 3.293 dolara, a na prostoru Srbije (bez KIM) 5.283 dolara, odnosno prosečni godišnji rast pomenutog indikatora u Srbiji (bez KIM) dostizao je 3,1%, a na KIM 3,54%. U periodu koji prethodi proglašenju tzv. Republike Kosovo* (2003-2008) na prostoru Srbije (bez KIM) ostvaren je za oko 2/5 brži rast BDP-a po stanovniku nego na području KIM, a u razdoblju koje sledi (2009-2017) čak za 2/3 sporiji. Zapaža se, međutim, da je prosečan rast bruto nacionalnog dohotka u razdoblju 2009-2017. god. na području KIM 3,4%, dok istovremeno na prostoru Srbije (bez KIM) ovaj pokazatelj beleži negativnu vrednost (-0,1%). Prethodni pokazatelj u per capita izrazu u Srbiji (bez KIM) prevazilazi onaj na KIM za oko 25% u prvom periodu (2003-2008), dok u drugom razdoblju (2009-2017) on zaostaje čak za 86% u odnosu na Kosovo i Metohiju. Interesantno je da je prosek bruto nacionalnog dohotka po stanovniku kod nas (Srbija bez KIM) i za posmatrani period, kao i za navedene potperiode manji od proseka BDP-a per capita, dok je na području KIM sasvim obrnuto (npr. za ukupno razdoblje 2003-2017. odnos BND per capita: BDP po stanovniku je 1,08).

⁹ Šira lista ekonomskih, socijalnih, demografskih i ekoloških indikatora sačinjena na bazi istog izvora data je u: Рикаловић и Молнар (2019а), стр. 31-34.

Tabela 1. Osnovni makroekonomski pokazatelji Srbije (bez KIM) i Kosova i Metohije (2003–2017).

ODABRANI OPŠTI POKAZATELJI	KOSOVO I METOHIJA			SRBIJA (BEZ KOSOVA I METOHIJE)		
	Prosek 2003-2017. god.	Prosek 2003-2008. god.	Prosek 2009-2017. god.	Prosek 2003-2017. god.	Prosek 2003-2008. god.	Prosek 2009-2017. god.
Površina teritorije (km2)	10,887	10,887	10,887	77,474	77,474	77,474
Obrađivo zemljište (% površine zemljišta)	27,56	27,56	/	29,86	30,01	29,81
Obrađivo zemljište (hektara po glavi stanovnika)	0,17	0,17	/	0,36	0,36	0,36
Počnjoprivredno zemljište (% površine zemljišta)	52,36	52,36	/	40,17	40,83	39,93
EKONOMSKI POKAZATELJI						
Spoljnotrgovinski bilans razmene dobara i usluga (% BDP-a)	-31,75	-36,32	-30,23	-16,28	-22,28	-12,28
Uvoz dobara i usluga (% BDP-a)	52,07	50,91	52,45	51,31	49,12	52,77
Bruto investicije (% BDP-a)	28,79	27,55	29,33	22,29	26,87	19,23
Bruto fiksne investicije (% BDP-a)	25,70	23,34	26,75	19,80	21,89	18,40
Bruto fiksne investicije, privatni sektor (% BDP-a)	17,46	17,01	17,61	16,39	20,88	15,40
Ivoz dobara i usluga (% BDP-a)	20,31	14,59	22,22	35,03	26,84	40,49
Bruto nacionalna potrošnja (% BDP-a)	131,75	136,32	130,23	116,28	122,28	112,28
Izdaci za finalnu potrošnju (% BDP-a)	102,79	108,47	100,90	93,99	95,41	93,05
Dozvake, prijem (% BDP-a)	16,61	18,41	15,61	8,95	8,27	9,10

Strane direktnе investicije, neto priliv (% BDP-a)	6,11	7,21	5,50	6,88	8,32	5,93
Izvoz IKT usluga (% ukupnog izvoza usluga)	14,07	12,44	14,97	11,35	6,25	12,49
Bilans tekćeg računa (% BDP-a)	-8,62	-9,70	-8,02	-9,24	-20,03	-6,84
Strane direktnе investicije, neto odliv (% BDP-a)	0,47	0,36	0,50	0,78	1,50	0,62
Izaci za vojsku (% BDP-a)	0,60	0,02	0,68	2,28	2,63	2,05
Trgovina usluga (% BDP-a)	22,41	18,08	24,81	19,84	16,74	20,53
Ukupna poreška stopa (% komercijalnih profita)	16,96	/	16,96	32,42	30,48	33,29
Porez i doprinosi po osnovu rada (% komercijalnih profita)	5,60	/	5,60	20,20	20,20	20,20
Plaćene kamate na spoljni dug (% bruto nacionalnog dohotka)	0,47	0,14	0,60	2,29	1,84	2,59
Preduzeća koja se takniče sa neregistrovanim preduzećima (%)	64,85	/	64,85	45,55	/	45,55
Kratkoročni dug (% ukupnog spoljnog duga)	22,67	8,94	32,97	7,82	12,85	4,46
Iznos spoljnog duga (% bruto nacionalnog dohotka)	23,59	8,15	29,38	75,27	64,18	82,67
Nezaposlenost, ukupna (% ukupne radne snage; nacionalna procena)	40,13	44,92	34,38	18,50	17,86	18,93

Nezaposlenost mladih, ukupna (% ukupne rađine snage 15-24; nacionalna procena)	56,60	/	56,60	43,96	43,65	44,10
Bruto štednja (% BDP-a)	20,65	17,62	21,66	12,54	11,35	12,81
Bruto nacionalni dohodak po stanovniku, PPP (u "međunarodnim" dolarima po stalnim cenama iz 2011.)	8.527,21	7.593,21	8.838,54	11.994,11	11.034,35	12.633,95
Bruto nacionalni dohodak po stanovniku, PPP (u "međunarodnim" dolarima, tekuće cene)	8.650,00	7.143,33	9.152,22	11.450,67	9.178,33	12.965,56
Bruto nacionalni dohodak po stanovniku, rast (godišnja stopa rasta u %)	3,18	4,68	2,84	2,56	5,79	0,41
Bruto nacionalni dohodak po stanovniku (stalne cene u dolارima iz 2010.)	3.540,51	3.152,71	3.669,78	5.114,37	4.705,12	5.387,20
Domaći krediti dani privatnom sektoru (% BDP-a)	29,29	20,40	35,96	38,32	28,07	45,16
Inflacija, potrošačke cene (godisnji %)	1,69	1,80	1,61	7,71	11,26	5,35
Odnos broja zaposlenih i broja stanovnika, 15+ (%)(nacionalna procena)	25,75	26,75	24,75	41,01	42,24	40,46
Usluge, dodata vrednost (% BDP-a)	47,98	51,25	46,89	49,89	49,01	50,48
Industrija (uključujući gradjevinarstvo), dodata vrednost (% BDP-a)	22,75	19,73	23,76	25,11	24,80	25,32

Prerađivačka industrija, dodata vrednost (% BDP-a)	10,85	10,20	11,07	14,86	14,68	14,99
Poљoprivreda, šumarstvo i ribarstvo, dodata vrednost (% BDP-a)	12,21	13,27	11,86	8,50	9,93	7,55
Bruto nacionalni dochodak, rast (godišnji %)	3,77	5,53	3,37	2,12	5,44	-0,10
BDP po stanovniku, PPP (u "međunarodnim" dolarima po stanim cenama iz 2011.)	7.929,98	6.840,44	8.656,33	12.386,36	11.203,69	13.174,80
BDP po stanovniku, rast (godišnji %)	3,54	4,39	2,98	3,06	6,21	0,96
BDP po stanovniku (u dolarima, stalne cene iz 2010.)	3.293,32	2.840,84	3.594,98	5.283,20	4.778,75	5.619,50
BDP, PPP (u "međunarodnim" dolarima po stanim cenama iz 2011.)	14.078.701.117	11.766.810.744	15.619.961.365	85.741.960.516	69.167.085.344	96.791.877.298
BDP, rast (godišnji %)	4,05	4,84	3,51	2,61	5,86	0,45

Izvor: kalkulacije autora na bazi podataka Svetske banke - <https://data.worldbank.org/> (pristup: 10. 11. 2018).

Stopa ukupnih bruto investicija kod nas zaostaje u odnosu na područje KIM u posmatranom razdoblju. Pri tome, udeo javnih investicija u BDP-u kod nas takođe zaostaje u odnosu na KIM. Prosečna godišnja stopa privatnih bruto fiksnih investicija u Srbiji (bez KIM) opada u drugom periodu u odnosu na prvi i to za čak 5,5 p.p. dok je na KIM prisutno povećanje za 0,6 p.p. Neto priliv SDI izražen kao procenat BDP-a u našoj zemlji je u celom periodu iznad nivoa koji beleži KIM. U prvom potperiodu (2003-2008) kod nas je ovaj pokazatelj bio veći za 15%, a u drugom razdoblju (2009-2017) tek za 8%. Pri tome, dotok finansijskih sredstava iz inostranstva na području KIM u velikoj meri je zasnovan na prilivu privatnih doznaka. Naime, njihov udeo u BDP-u na KIM je u odnosu na Srbiju (bez KIM) 2,22:1 u prvom potperiodu, 1,72:1 u drugom, te 1,85:1 za celo razdoblje.

U oba slučaja postoji deficit kako u spoljnotrgovinskom, tako i u bilansu tekućih transakcija. Pri tome, prosečno učešće trgovinskog deficitu u BDP-u izrazito je visoko u slučaju KIM, prevashodno zbog visoke uvozne zavisnosti. Deficit tekućeg računa (izražen kao % BDP-a) u prvom potperiodu u Srbiji (bez KIM) znatno prevazilazi taj indikator za KIM (20,03% : 9,7%).

Stepen spoljne zaduženosti, meren kao udeo spoljnog duga u BND-u (prosek za period 2003-2017 je), je znatno viši kod nas u odnosu na KIM (75,3% prema 23,6%).

Ukupna poreska stopa izražena kao procenat komercijalnih profita je u Srbiji (bez KIM) znatno veća u poređenju sa KIM (32,4% : 17,0%). Važno je istaći činjenicu da su porezi i doprinosi po osnovu rada (izraženi kao % komercijalnih profita) gotovo 4 puta veći kod nas nego na KIM.

U periodu nakon jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova* evidentno je povećanje prosečnih izdataka za vojsku (mereno njihovim učešćem u BDP-u) od oko 35 puta na ovom području - sa 0,02% BDP-a pre tzv. proglašenja, na 0,68% BDP-a posle njega. Pri tome, u istim intervalima kod nas se pomenuti udeo smanjuje.

Stopa nezaposlenosti (ukupna) u proseku je za ceo period (2003-2017) na području KIM veća za oko 2,2 puta nego kod nas, odnosno u slučaju starosne grupe 15-24 godine taj odnos je 1,3:1.

Zapaža se da je u privrednoj strukturi na području KIM u većoj meri zastupljen primarni sektor u poređenju za ostalim delom naše zemlje, dok KIM zaostaje u pogledu učešća prerađivačke industrije u kreiranju BDP-a.

2. KOLIKI SU I KAKVI STEPEN EKONOMSKE RAZVIJENOSTI I NIVO ŽIVOTNOG STANDARDA KOSOVA I METOHIJE I NAŠE ZEMLJE U CELINI?

Ekonomski razvoj je važan makroekonomski fenomen koji se u jednoj zemlji događa kada se ekonomsko blagostanje njenih građana povećava na održiv način. Poboljšanju životnog standarda, usled različitih kratkoročnih fluktuacija znatno doprinose ekonomsko-političke mere koje makar i delimično utiču na stopu dugoročnog privrednog rasta. U narednoj Tabeli 2. daju se podaci koji na veoma upečatljiv način pokazuju mogućnosti naše zemlje (Srbije ukupno, Srbije bez KIM i KIM) za uvećavanje ekonomskog i društvenog blagostanja. U tom pogledu valja obratiti pažnju na razlike u dinamici rasta privrede i kretanja stanovništva, jer samo u jednoj generaciji tj. za oko 30-35 godina (period 2003-2035.g.) mogu nastati i/ili produbiti se dramatične razlike u pogledu nivoa ekonomske razvijenosti i životnog standarda. Podsećamo da i posle promena iz 2000. godine okolnosti u kojima se odvija privredni život na području naše zemlje nisu naročito stimulativne (krizno ekonomsko nasleđe iz prošlosti, osamostaljenje Crne Gore i proglašenje tzv. nezavisnosti Kosova*, negativni populacioni fenomeni, efekti svetske migracione krize, energetski konflikti na relaciji Rusija – EU, usporavanje procesa integrisanja Zapadnog Balkana u EU, političke tenzije u bližem okruženju koje se reperkuju na našu zemlju, politički pritisci tzv. međunarodne zajednice na nas itd). Pored toga, dinamiziranje ekonomskog razvoja Srbije je determinisano stvaranjem institucionalnog ambijenta kompatibilnog sa sistemskim i ekonomsko-političkim rešenjima evropskih tržišnih ekonomija.

U narednoj tabeli (Tabeli 2.) dati su podaci o kretanju vrednosti agregatnog BDP-a (nominalnog i realnog), broja stanovnika i BDP-a per capita na posmatranoj teritoriji u izabranim godinama (2003, 2008 i 2017). Do veličine ukupnog bruto domaćeg proizvoda Srbije (uključujući i KIM) došli smo na jedan relativno simplifikovan (uprošćen) način sabirajući vrednosti tog agregata sadržanog u bazi podataka Svetske banke za područje Srbije (bez KIM) i Kosova*. Naravno, ovde treba razumeti da bi se integrisanjem ovih teritorija ostvario i veći efekat na obim BDP-a zbog sinergetskih i drugih pozitivnih integracionih efekata, ali za potrebe ovog istraživanja dovoljan je u ovaj pristup koji to ne obuhvata.

Nivo ekonomske razvijenosti će se pratiti na osnovu kretanja realnog BDP-a po stanovniku (izraženog u dolarima, u stalnim cenama iz 2010. g.). Što se tiče nivoa životnog standarda, koristiće se podaci o BDP-u po stanovniku iskazanom u dolarima u standardima PPP («međunarodni» dolari iz 2011. godine).

Polazeći od podataka iz Tabele 2. može se utvrditi da područje KIM dostiže nivo razvijenosti Srbije (bez KIM) od 64% (2003. g.), 57% (2008. g.) i 68% (2017. g.). Kada bi Kosovo i Metohija i Srbija (bez KIM) bili zajedno, tada bi područje naše južne pokrajine dostiglo nivo razvijenosti takve zajednice od 68% (2003. g.), 62% (2008. g.) i 73% (2017. g.). Iz ovih činjenica sledi da bi za Kosovo* bilo ekonomski probitačnije da bude u zajednici sa Srbijom, jer njegov (usled odvojenosti) izgubljeni BDP po stanovniku iznosi 1.187 (2003.g.), 1.926 (2008.g.) i 1.527 dolara 2017. godine.

Jaz u nivou životnog standarda merenog nominalnim BDP-om po stanovniku (u međunarodnim tekućim dolarima) stanovnika Kosova* u odnosu na prosečni nivo koji bi imali žitelji zajednice Srbije (bez KIM) i KIM iznosi 24 procenatna poena u 2003. godini, 35 u 2008. godini i 26 poena u 2017. godini. To recimo znači da su tokom 2017. godine stanovnici Kosova* mogli raspolagati sa čak 3.707 dolara više, odnosno oni su bili uskraćeni sa 3.791 dolar u 2008., tj. sa 1.647 dolara 2003. godine. Konstatujemo da su sa stanovišta kvaliteta životnog standarda na Kosovu* propuštene mogućnosti za bolji život građana¹⁰.

¹⁰ Detaljnije o nepovoljnim efektima ekonomske samostalnosti Kosova* usled njegovog zaostajanja sa stanovišta nivoa životnog standarda i privredne razvijenosti u odnosu na Srbiju videti u: Rikalović and Molnar (2019b), str. 14-17.

Tabela 2. Nivo razvijenosti i nivo životnog standarda (2003-2017) Srbije, Srbije bez KIM i KIM

	2003. godina			
	Srbija (bez KIM)	Kosovo i Metohija	Srbija UKUPNO	
Ukupan BDP (u milijardama dolara, stalne cene iz 2010.)	30,06	4,36	34,42	
Ukupan BDP, PPP (u mln. "međunarodnih" dolara po stalnim cenama iz 2011.)	70,04	10,5	80,98	
Ukupan BDP, PPP (u mln. "međunarodnih" dolara, tekuće cene)	53,84	8,82	62,66	
BDP po stanovniku (u dolarima, stalne cene iz 2010.)	4.018	2.560	3.748	
BDP po stanovniku, PPP (u "međunarodnim" dolarima, stalne cene iz 2011.)	9.421	6.165	8.817	
BDP po stanovniku, PPP (u "međunarodnim" dolarima, tekuće cene)	7.198	5.175	6.823	
Broj stanovnika	7.480.591	1.703.466	9.184.057	

	2008. godina			
	Srbija (bez KIM)	Kosovo i Metohija	Srbija UKUPNO	
Ukupan BDP (u milijardama dolara, stalne cene iz 2010.)	40,49	5,46	45,95	
Ukupan BDP, PPP (u mln. "međunarodnih" dolara po stalnim cenama iz 2011.)	94,93	13,15	108,08	
Ukupan BDP, PPP (u mln. "međunarodnih" dolara, tekuće cene)	87,63	12,63	100,26	
BDP po stanovniku (u dolarima, stalne cene iz 2010.)	5.509	3.125	5.051	
BDP po stanovniku, PPP (u "međunarodnim" dolarima, stalne cene iz 2011.)	12.915	7.525	11.879	
BDP po stanovniku, PPP (u "međunarodnim" dolarima, tekuće cene)	11.922	7.228	11.020	
Broj stanovnika	7.350.222	1.747.383	9.097.605	

	2017. godina		
	Srbija (bez KIM)	Kosovo i Metohija	Srbija UKUPNO
Ukupan BDP (u milijardama dolara, stalne cene iz 2010.)	42,08	7,45	49,53
Ukupan BDP, PPP (u mhd. "međunarodnih" dolara po stalnim cenama iz 2011.)	98,65	17,93	116,58
Ukupan BDP, PPP (u mhd. "međunarodnih" dolara, tekuće cene)	108,35	19,69	128,03
BDP po stanovniku (u dolarima, stalne cene iz 2010.)	5.993	4.068	5.595
BDP po stanovniku, PPP (u "međunarodnim" dolarima, stalne cene iz 2011.)	14.048	9.796	13.169
BDP po stanovniku, PPP (u "međunarodnim" dolarima, tekuće cene)	15.429	10.754	14.462
Broj stanovnika	7.022.268	1.830.700	8.852.968

Izvor: kalkulacije autora na bazi podataka Svetske banke - <https://data.worldbank.org/> (pristup: 10. 11. 2018).

ZAKLJUČAK

Pravni okvir unutar kojeg je moguće rešavati pitanje statusa KIM čine Ustav Republike Srbije, Rezolucija 1244 SB UN i Briselski sporazum. Stoga, rešavanje kosovskog pitanja se „odigrava“ pod okriljem UN i uz učešće drugih relevantnih međunarodnih činilaca. Bez ikakvih vremenskih i konceptualnih prepreka rešenje se mora tražiti u povoljnijim geopolitičkim okolnostima i u okvirima scenarija koji podrazumeva stepen autonomije koji prihvata albanska zajednica unutar države Srbije.

Puna nezavisnost Kosova* je u političkom pogledu neizvodljiva bez pristanka Srbije. Takođe, ekonomska održivost pomenute nezavisnosti je pod znakom pitanja i zbog nedovoljne ekonomske aktivnosti, niske industrijske proizvodnje, neadekvatnog procesa privatizacije, visoke uvozne zavisnosti, slabih izvoznih performansi, izražene zavisnosti od finansijske pomoći i doznaka iz inostranstva, niskog priliva SDI, zaostajanja privatnih investicija, visoke zastupljenosti korupcije, nepostojanja pravne države, prisustva organizovanog kriminala, opasnosti od jačanja emigracionih procesa, loših uslova za zapošljavanje mladih, te nepovoljnog stanja u domenu društvene infrastrukture itd.

Pošto je javni sektor relativno mali (28 odsto BDP-a), dok je nivo javnih investicija visok (2,5 puta više nego susedne države), efikasnost i adekvatno određivanje prioriteta u domenu javne potrošnje su ključni za održivi rast i prosperitet Kosova*.

Iako se privreda Kosova* transformisala od krhke i lomljive, postkonfliktne, sa niskim nivoom dohotka u ekonomiju nižeg srednjeg dohotka sa relativno funkcionalnim tržišnim sistemom, nerešen status ovog entiteta, tinjajuće tenzije i naleti nasilja, slaba implementacija vladavine prava, visok nivo sive ekonomije i nestabilna politička situacija predstavljaju glavne prepreke za postizanje političke integracije i društveno-ekonomskog razvoja.

Isto tako, iako mlada populacija predstavlja važan resurs, to ujedno može biti i veliki nedostatak. U uslovima kada ne postoje odgovarajuće mogućnosti za zapošljavanje mladih, zatim stimulativan poslovni ambijent za razvoj preduzetništva mladih, kada su prisutni dokolica i dosada i opšte nezadovoljstvo perspektivom, a u kombinaciji sa etničkom podeljenošću, prevodi mlade u potencijalnu opasnost po stabilnost i rast. Anketa o radnoj snazi koja je sprovedena na području Kosova* 2015. godine ukazuje na to da približno jedna trećina (31,4%) mladih nije obuhvaćeno niti procesom

edukacije i treninga, niti su zaposleni. Među stanovništvom uzrasta 15-24 godine starosti, stopa nezaposlenosti je 2018. godine (prema ARS) iznosila čak 55,4%. Prema rezultatima ARS-a, u 2018. godini ukupna stopa nezaposlenosti iznosila je 29,6%, pri čemu je nezaposlenost izraženija kod žena 33,4%, u odnosu na muškarce (28,5%).

Ostvarivanje održive ekonomske i političke stabilnosti zahteva mudre pristupe koji objedinjuju intervencije u domenu ekonomskog osnaživanja mladih sa naporima da se obezbedi socijalna kohezija.

I za Srbiju (bez KIM) i za KIM, sa stanovišta adekvatnih pretpostavki za uspostavljanje održivog rasta, ključna je izgradnja funkcionalnih i efikasnih institucija koje preduzeća i preduzetnike podstiču na povećanje produktivnosti i konkurentnosti. U tom pogledu, važni su zaštita vlasničkih prava, poštovanje ugovora, podsticanje profitabilnosti, jednakost mogućnosti za sve tržišne aktere, jačanje antikorupcijskih mehanizama i dr. Sa tog stanovišta, našoj zemlji predstoje značajni naporci usmereni na ojačavanje neophodnih institucija.

SERBIA AND KOSOVO AND METOHIJA: STATE AND ANALYSIS OF MACROECONOMIC INDICATORS IN THE PERIOD 2003-2017.

Abstract:

The paper presents an overview of economic trends in Serbia and Kosovo and Metohija over the last 20 years. The situation based on the elementary macroeconomic indicators is analyzed. The changes of the most important macroeconomic indicators for the observed period (2003-2017) in Serbia (without KIM) and in Kosovo and Metohija are being considered in parallel. The basic objective is to get an objective assessment of the situation and tendencies in the economic development of the KIM and our country as a whole, during the first two decades in this century (before and after the proclamation of independency of the so-called the state of Kosovo. The article also provides insight into the achieved level of economic development and the achieved level of living standard of Serbia (without KIM), KIM and our country as a whole. The research is based on data from the World Bank database, the International Monetary Fund and other relevant international sources.*

Key words: macroeconomic indicators, comparative analysis, Serbia, Kosovo and Metohija

LITERATURA

Badivuku-Pantina, M. and Zogjani, J. (2015), „The Foreign Direct Investment and Economic Growth – Case Study for Kosovo”, *Iliria International Review – 2015/2*, Felix–Verlag, Holzkirchen, Germany and Iliria College, Pristina, Kosovo.

<https://data.worldbank.org/>

<https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=168200>

Kosovo Agency of Statistics (KAS), Anketa o radnoj snazi (2018), dostupno na: <http://ask.rks-gov.net/sr/agencija-za-statistiku-kosova/add-news/anketa-o-radnoj-snazi-na-kosovu-2018> [pristup: 16/04/19].

Pond, E. (1981), “Why Turbulent Kosovo Has Marble Sidewalks but Troubled Industries,” *Christian Science Monitor*, December 15, <http://www.csmonitor.com/1981/1215/121556.html> [pristup: 13/04/19.]

Rikalović G. and D. Molnar (2019b), “DEVELOPMENT TRENDS AND INSTITUTIONAL CAPACITIES IN KOSOVO AND METOHIJA THROUGH THE FIRST FIFTH OF THE 21ST CENTURY”, *ACTA ECONOMICA* Volume XVII, No. 30, June 2019, doi 10.7251/ACE1730009R UDC 334.72.021:316.334.3(497.11), pp. 9-23.

Skenderi, N., Islami, X. and Mulolli, E. (2017), “The Impact of Informal Economy in the Development of SMEs – Evidence from Kosovo (2008–2012)”, *International Journal of Management, Accounting and Economics Vol. 4, No. 5*, May, 2017, ISSN 2383–2126 (Online).

Thaçi, L and Rushiti, M. (2018), “Foreign Direct Investment and Economic Growth in the Republic of Kosovo - Empirical Evidence”, *Applied Science and Innovative Research*, ISSN 2474-4972 (Print) ISSN 2474-4980 (Online), Vol. 2, No. 4, Pp. 129-154.

Topxhiu, R. M. and Krasniqi, F. X. (2011), “Foreign trade and economic growth in Kosovo: trends and some features, *International Journal of Economics and Management Sciences, Vol. 1, No. 5*, pp. 97–107.

UNDP (2010). *Study Remittances in Kosovo 2010*. Prishtina.

World Bank (2017), *Republic of Kosovo Systematic Country Diagnostic* (P151814), Report No. 114618-XK.

Zogjani, J. and Badivuku-Pantina, M. (2014), „The Role and Impact of Remittances on the Economic Growth – Kosovo Case Study”, *Iliria International Review – 2014/2*, Felix–Verlag, Holzkirchen, Germany and Iliria College, Pristina, Kosovo.

Давидовић, С. и др. (2018), *Приватизација друштвених предузећа на Косову и Метохији под окриљем УНМИК администрације: преглед, оцене, закључци*, Београдски форум за свет равноправних, Београд.

Рикаловић, Г. и Д. Молнар (2019a), „(НЕ)УСПЕХ ЕВРОАТЛАНТИСТИЧКОГ STATE FORMATION ПРОЈЕКТА: ДЕМОГРАФСКЕ, ЕКОНОМСКЕ, СОЦИЈАЛНЕ И ЕКОЛОШКЕ ПРОМЕНЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПРВЕ ДВЕ ДЕЦЕНИЈЕ 21. ВЕКА“, у: *Косовска вертикалa или неоколонијална хоризонтала?: демографски, економски, социјални, правни, геополитички и еколошки аспекти косовскометохијског питања* (зборник радова) / уредник Ч. Оцић, Дом културе „Грачаница“, Грачаница, Институт за европске студије: ТВ Храм, Београд и Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“, Зрењанин, стр. 29-70.

Kratko saopštenje

IZAZOVI I PREPREKE PRI KORIŠĆENJU OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE U SRBIJI

Marija Indin*

marija@tsbest.net

Rezime

Zaštita životne sredine i smanjenje preterane emisije CO₂ predstavljaju imperativ opstanka ljudske civilizacije. Saglasno tome, eksploatacija obnovljivih izvora energije jeste jedan od bitnih pravaca ka rešenju problema. Pravna regulativa u mnogim zemljama usmerava ekonomske subjekte ka „zelenoj ekonomiji“. Na primer, direktiva EU 2009/28/EZ, nalaže da Srbija do 2020. god. treba u bruto finalnoj potrošnji električne energije najmanje 27% ostvari iz obnovljivih izvora. Ovi izvori se uglavnom nalaze u ruralnim područjima. To znači da izgradnjom i daljim radom postrojenja za njihovu primenu, obnovljivi izvori energije postaju izvori zapošljavanja lokalnog stanovništva, što zatim dovodi do ekonomskog napretka regiona, smanjujući migraciju stanovništva u velike gradove. Poseban doprinos razvoju čini formiranje preduzeća za proizvodnju opreme za rad i održavanje tih energetskih postrojenja. U tom smislu država pravnom i drugom regulativom stimuliše ove procese. Glomazna birokratska procedura i visoke bankarske kamate jesu ometajući faktori u ubrzajujućoj izgradnji novih postrojenja za primenu obnovljivih izvora energije. U Srbiji, najveći potencijal obnovljivih izvora energije ima biomasa (49%), zatim velike hidroelektrane oko 27%, pa solarne elektrane 13%, energija veta 4%, geotermalna energija 4%, male hidroelektrane 3%.

Ključne reči: male hidroelektrane, obnovljivi izvori energije, zelena ekonomija

* Član Društva ekonomista Beograda

UVOD

Industrijalizacija i njene posledice dovele su do ekonomskog, razvoja celog čovečanstva. Koristeći dostignuća tehnološke revolucije, ljudi su uspeli da unaprede svoje znanje i time doprinesu razvoju kako u tehničkom smislu tako i u ekonomskom, jer su postigli da sa mnogo manje inicijalnog ulaganja dobiju više produkata svog rada.

Istovremeno, ljudi su postali svesni problema globalnog zagrevanja i štete koje su vekovima nanosili životnoj sredini, ne vodeći računa o posledicama svog neodgovornog ponašanja. Šume su krčene zarad izgradnje neophodnih saobraćajnica; fosilna goriva su bila sve više upotrebljavana; fabrike su građene, a da se nije vodilo računa o kvalitetu otpadnih gasova koji nastaju tokom rada postrojenja i njihovom uticaju na životnu sredinu.

Poslednjih godina, stanovništvo širom sveta je počelo ozbiljno da se suočava sa posledicama ovakvog neodgovornog ponašanja. Kako bi se smanjili efekti staklene bašte, sve više zemalja prelazi sa preterane upotrebe neobnovljivih na sve širu primenu obnovljivih izvora energije, koliko je to moguće i na trenutnom stupnju tehnološkog razvoja koliko je ekonomski opravdano, (pa čak i kada to i nije najjeftiniji oblik iskorišćenja energije). Radi zaštite životne sredine propisuju se zakoni i direktive, čije nepridržavanje dovodi do određenih sankcija. Neke od njih jesu i direktive Evropske unije, koje se odnose na sve zemlje, kako članice, tako i zemlje koje su u procesu pridruživanja.

1. NEOPHODNOST PRELASKA NA PRIMENU OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE

Postupak prelaska sa ustaljene primene neobnovljivih izvora energije, na korišćenje nesigurnih obnovljivih izvora, obično je dug. Bogatstvo zemlje obnovljivim izvorima energije, nije dovoljan preduslov za njegovu eksploataciju. Neophodno je primeniti određene tehnološke napore kako bi dati izvor mogao da se koristi. Često su iskoristivi obnovljivi izvori energije smešteni u ekonomski nerazvijenim i udaljenim predelima, zbog čega je mogućnost njihove eksploatacije uslovljena izgradnjom neophodne infrastrukture, kako bi moglo uopšte da se razmišlja o daljoj upotrebi datog obnovljivog izvora. To znači da prelazak sa neobnovljivih na obnovljive izvore i njihova kasnija primena zahteva prilična ulaganja finansijske prirode, pa veliki broj zemalja podiže kredite i zadužuje se kod međunarodnih bankarskih

institucija po ne tako malim kamatnim stopama.¹

Kako bi se umanjile posledice globalnog zagrevanja, kao i osiguralo nesmetano snabdevanje električnom energijom u budućnosti, članice Evropske Unije sve više prelaze na obnovljive izvore energije, s tendencijom da se u budućnosti celokupni energetski sistem zasniva upravo na ovim izvorima. Zato Evropska Unija omogućava svojim članicama da, koristeći različite vidove podsticaja, široko investiraju u primenu obnovljivih izvora. S tim u vezi, jedan od važnih međunarodnih propisa jeste Direktiva EU 2009/28/EZ, prema kojoj Srbija do 2020. godine, mora u svojoj bruto potrošnji da ima 27% energije koja potiče iz obnovljivih izvora.² Ta direktiva je samo jedan od izazova koji se stavlja pred Srbiju, a koji mora ispuniti ako želi da postane punopravni član Evropske Unije. Taj cilj nije neostvariv. Prema istraživanjima prelazak naše zemlje sa neobnovljivih na obnovljive izvore energije je veoma usporen, a prema nekim procenama naša zemlja treba da zameni ceo sistem na daljinsko grejanje.³

Srbija stalno radi na privlačenju investitora koji su zainteresovani za ulaganje u obnovljive izvore energije, pri čemu su im ponuđene brojne beneficije, ali i gomila prepreka do kojih dolaze nakon što se upuste u ceo poduhvat i izgradnju samog postrojenja. Neretko se susrećemo sa situacijom da investitori odustaju od izgradnje samog postrojenja, ili ostavljaju postrojenje nezavršeno. Jedan od glavnih razloga jeste komplikovana birokratska procedura, skopčana sa nerešenim imovinsko-pravnim odnosima ili neažurnom dokumentacijom (neadekvatan katastar malih hidroelektrana). Zbog toga je proces dobijanja energetskih dozvola vrlo zapetljan.⁴ Očekuje se da će do početka naredne godine biti napravljen novi katastar malih hidroelektrana, u kome će biti otklonjeni nedostaci starog sa popisom stvarnih lokacija. Na izdavanje neophodnih dozvola se dugo čeka, s tim što su dozvole međusobno uslovljene, pa često dolazi do zastanka u izgradnji samog postrojenja zbog nedostatka jedne od dozvola, na koje se neretko čeka duže od godinu dana.

¹ Lukić i Mirković (2017), str. 183-185.

² Izvor: Ministarstvo rударства i energetike Republike Srbije (2016), str.9.

³ Gligorić i Jovanović Gavrilović (2018), str. 185.

⁴ Đukanović i Krainović (2013), str.101.

Slika 1.: Struktura obnovljivih izvora energije u Srbiji

Izvor: Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine (2013), str. 7.

Bogatstvo predela nekim od vidova obnovljivih izvora energije dovodi do razvoja samog područja, izgradnje pristupnih saobraćajnica, povećava se stopa zaposlenosti lokalnog stanovništva⁵.

Sa grafičkog prikaza na slici 1. može se videti da najveći ideo u obnovljivim izvorima energije kod nas zauzima biomasa sa oko 50%. Međutim, s obzirom da su troškovi transporta biomase od mesta nastanka do postrojenja za njenu preradu izuzetno visoki, dovodi se u pitanje isplativost izgradnje samog postrojenja. Najveći broj ljudi se upravo zapošljava prilikom prikupljanja i skladištenja biomase. Optimalno rešenje za jednu zemlju jeste da u okviru svoje privredne infrastrukture organizuje i proizvodnju većine delova koji će biti ugrađeni u postrojenje za primenu obnovljivih izvora energije. Nakon izgradnje takvih postrojenja, neophodno je obezbediti i proizvodnju potrebnih delova za samo redovno održavanje postrojenja, kako i

⁵ UNEP (2015). str. 35.

za potrebe njihovog remonta. Ovakvim pristupom bi se povećala zaposlenost stanovništva, a takođe bi se smanjila uvozna zavisnost zemlje.

Dakle, prelazak sa neobnovljivih izvora energije na obnovljive izvore jeste poduhvat u kome se otvara šansa za novo zapošljavanje stanovništva, otvaraju se fabrike za proizvodnju rezervnih delova, a takođe, vodi se računa o zaštiti životne sredine.⁶ Ulaganje u obnovljive izvore energije zahteva dobru investicionu politiku, donošenje stimulativnih mera za proizvođače iz obnovljivih izvora, donošenje neophodnih zakona po kojima država vrši nadzor nad radovima na samom postrojenju, kao i kontrolu izvođenja radova u datom roku.

2. IZAZOVI ŠIRE PRIMENE MALIH HIDROELEKTRANA

Jedan od najvećih problema sa kojim se investitori susreću jeste nerealna slika stanja na terenu. U Srbiji su uglavnom već iskorišćene ekonomski opravdane lokacije za izgradnju velikih hidroelektrana i one potiču iz vremena SFRJ, tako da mahom preostaju lokacije za izgradnju malih hidroelektrana. U tom smislu ranije je već bio izrađen “katastar malih hidroelektrana” sa preko 800 lokacija, ali iskustvo je pokazalo da na značajnom broju tih lokacija postoje ozbiljni problemi ukoliko se želi da se kreće sa stvarnom realizacijom posla. Tipični problemi jesu: neadekvatna procena hidro-potencijala, nerešeni imovinsko-pravni odnosi, nekompatibilnost postrojenja sa prirodnim okruženjem (nacionalni park...), nesaglasnost lokalne zajednice sa izgradnjom postrojenja (promena mikro klime, ugroženost istorijskih spomenika).

Mnogi investitori su nezadovoljni sporom birokratskom procedurom, u smislu još uvek dugog vremena za izdavanje neophodnih dozvola, pored svih obećanja od strane nadležnih da će se ovaj problem rešiti, nesređenih imovinsko-pravnih odnosa na terenu, često manje količine vodenog toka u odnosu na očekivani, kao i nemogućnost pripajanja na distributivnu mrežu i dobijanje stimulativne cene za proizvedenu električnu energiju.

S obzirom na sve veću okrenutost naše zemlje ka upotrebi obnovljivih izvora energije, kao i izgradnju samih postrojenja, neophodno je da se ulože određena sredstva u izgradnju fabrika za proizvodnju i održavanje neophodnih delova za proizvodna postrojenja, kako bi se omogućio nesmetan rad samog postrojenja. Time bi se omogućio razvoj same privrede zemlje, povećala zaposlenost visoko kvalifikovanih stručnjaka. Došlo bi do smanjenja uvozne

⁶ Indin M. (2015), str. 20.

zavisnosti Srbije od strane drugih zemalja, kao i mogućnost da se remont kao i održavanje postrojenja na obnovljive izvore energije vrši u samoj zemlji, bez potrebe za zaduživanjem kod drugih zemalja.

Danas smo, nažalost, svedoci sve većeg nezadovoljstva lokalnog stanovništva izgradnjom malih hidroelektrana, na način na koji se ono radi. Trajno se menja izgled predela, reka se usled smanjene količine vode uvodi u cevi, čime se narušava ravnoteža čitavog ekosistema, što dovodi do izumiranja biljnog i životinjskog sveta. Neophodna je izrada novog katastra malih hidroelektrana kojim bi se rešili navedeni problemi, kako ne bismo imali nesagledivu štetu po životnu sredinu i lokalno stanovništvo, koje bi trebalo da ima koristi od izgradnje postrojenja za primenu obnovljive izvore energije, a ne štetu i nemogućnost opstanka u ruralnom području.

Osim hidroenergije, Srbija raspolaže geotermalnom energijom, čak po nekim podacima, spada u bogatije zemlje u Evropi. Brojna istraživanja su u toku, sa ciljem otkrivanja novih izvora kao i njihove adekvatne upotrebe. O tome će više reći biti u nekom od sledećih radova.

ZAKLJUČAK

Bogatstvo zemlje prirodnim resursima ne znači i njen socio-ekonomski razvoj ako se ti resursi ne upotrebljavaju na odgovarajući način. Kako se obnovljivi izvori energije uglavnom nalaze u ruralnim područjima, njihova upotreba na adekvatan način može dovesti do razvoja celog područja i smanjenja migracije stanovništva. Da bi se to desilo, pogotovo u našoj zemlji, neophodno je da se izvrše dodatna ispitivanja i zaista da se napravi novi katalog malih hidroelektrana, koji će oslikavati pravo stanje na terenu, kako ne bi dolazilo do ekoloških šteta u vidu izumiranja biljnog i životinjskog sveta. Neophodno je da se primene postojeći zakoni, kojim bi se zaštitili kulturna dobra kao i da se uvede vid kontrole rada investitora (nadzorni organ) koji bi podnosio detaljan izveštaj sa terena prilikom izgradnje postrojenja za primenu obnovljivih izvora energije.

CHALLENGES AND OBSTACLES IN THE USE OF RENEWABLE ENERGY SOURCES IN SERBIA

Abstract

Protecting the environment and reducing CO₂ emissions are an imperative of the survival of human civilization. To reach this goal, the exploitation of renewable energy sources is one of the important directions for solving the problem. Legal regulations in many countries forces economic subjects towards the “green economy”. For example, EU Directive 2009/28/EC requires that Serbia by 2020, should make at least 27% of gross final electricity consumption from renewable sources. These sources are mainly located in rural areas, whose construction and further work become sources of employment of the local population, which leads to economic progress in the region, and the migration of the population to large cities is also reduced. The development of a company for the production of equipment for the operation and maintenance of these power plants is a special contribution to development. In this sense, the state stimulates these processes by legal and other regulations. The burden some bureaucratic procedure and credit high interest rates are obstacles to the acceleration of the mentioned process of building such new plants. Biomass makes the greatest potential of renewable energy sources (49%), large hydropower plants around 27%, solar power plants 13%, wind 4%, geothermal energy 4%, small hydropower 3%.

Key words: small hydroelectric power plants, renewable energy sources, green economy

LITERATURA

Dukanović S. Krainović B. (2013), *Podsticanje privrednog razvoja investiranjem i edukacijom u oblasti primene obnovljivih izvora energije*, Ekonomski vidici, XVIII, Br.1, str. 99-114

Gligorić M. Jovanović –Gavrilović B. (2018), *Uloga inovacija u tranziciji energetskog sektora*“, Ekonomski vidici XXIII, Br.3-4, str. 173-190

Indin M. (2015), *Ekonomска opravdanost korišćenja hidropotencijala za proizvodnju električne energije u malim hidroelektranama*, Master rad, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd

Lukić J., Mirković V. (2017) *Uloga banaka u finansiranju projekata energetske efikasnosti*, Ekonomski vidici XXII, Br. 2-3, str. 177-188

Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine(2013), *Nacionalni akcioni plan za korišćenje obnovljivih izvora energije Republike Srbije*, Beograd

Ministarstvo rudarstva i energetike Republike Srbije (2016), *Energetski bilans Republike Srbije za 2017.godinu*, Beograd

UNEP (2015), *District energy and cities*“, *Energy efficiency and Renewable Energy*, United Nations Environment Programme

UPUTSTVO ZA AUTORE

NASLOV RADA (TIMES NEW ROMAN, BOLD, VELIKA SLOVA,
CENTRED, 12 PT)

Ime i prezime prvog autora*

E-mail: <>

Ime i prezime drugog autora**

E-mail: <>

Naslov rada treba da bude napisan na centru prve stranice fontom Times New Roman, velikim bold slovima, 12 pt. Prored naslova treba da bude: Before 12 pt, After 12 pt. Naslov rada treba da bude praćen imenom autora na centru stranice, bold slovima, 12 pt; bez proreda. U fusnoti upisati naziv institucije u kojoj autor radi. Ispod imena autora treba navesti e-mail autora u Times New Roman, 10 pt, centrirano.

Rezime

Rezime na srpskom treba da bude napisan fontom Times New Roman, Italic, 11 pt. Tekst apstrakta treba da bude napisan nakon navoda “Rezime” (Bold, 11 pt), Single, Before 6 pt, After 0 pt.

Ključne reči: (mala slova, regular, font 11)

1. PRVI NIVO NASLOVA (TIMES NEW ROMAN, BOLD CAPITAL LETTERS, CENTERED, 12PT, SA PROREDOM: BEFORE 6 PT, AFTER 0 PT)

Rad treba da bude napisan u programu Word for Windows, na A4 papiru (210 x 297 mm), margine: gornja 5.8 cm, donja 5.8 cm, leva 4.2 cm i desna 4.2 cm, header: 4.9, footer: 5.0. Tekst treba da bude napisan u Times New Roman 11.5pt, sa proredom - Single, Before 6pt, After 0pt; prvi red pasusa uvučen 1.25 cm (First Line 1.25 cm).

Rad treba da bude napisan na srpskom, maksimalnog obima 12-14 stranica, prema ovom uputstvu (uključujući apstrakt, jednačine, tabele, reference literature i dodatke).

* Institucija/Afilijacija: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu (Regular, 10pt)

** Institucija/Afilijacija: Saobraćajni fakultet, Univerzitet u Beogradu (Regular, 10pt)

<ovo je primer kako treba navesti afilijaciju u fusnoti>

1.1. Drugi nivo naslova: podnaslov (Times New Roman, bold letters, justified, 11,5pt, sa proredom: Before 6 pt, After 0 pt)

2. PRIMERI TABELA, JEDNAČINA, GRAFIKONA

Tabele i grafike numerisati i pozicionirati na centar (table/chart title - Center, 10 pt, Italic, Before 6 pt, After 6 pt).

Tabela 1. Indikatori recesije

Zemlja	GDP	
	2000	2008
USA		
France		
Germany		
Italy		

Izvor:

Izvor koji se citira u fusnoti treba da bude napisan tako da je najpre navedeno prezime autora, nakon čega je u zagradama navedena godina izdanja, a zatim stranica.²

²

Stiglitz and Charlton (2005), str. 23. (Regular, 10 pt)

Jednačina treba da bude napisana u Equation Editor, sa desnom numeracijom (arapskim brojevima).

$$Z-Y = V \quad (I)$$

3. NA KRAJU RADA SE DAJE NASLOV RADA NA ENGLESKOM JEZIKU I APSTRAKT RADA NA ENGLESKOM JEZIKU

THE ARTICLE'S TITLE

(Times New Roman, velikim bold slovima, 12 pt. Prored naslova treba da bude:
Before 12 pt, After 12 pt)

Abstract

The abstract in English should be written in Times New Roman, Italic, 11 pt. The text of the abstract should be written after the quote “ Abstract” (Bold, 11 pt). The abstract line spacing is Single, Before 6pt, After 0 pt.

Key words: (small letters, regular, font 11)

LITERATURA

U literaturi treba navesti samo radove koji su direktno korišćeni u radu i to abecednim redom prezimena autora.

<Primer knjige:>

Klein, E. (1973), *Mathematical Methods*, Cambridge University Press, Cambridge.

Abel, A. and Bemanke, B. (2004), *Macroeconomics*, Cambridge University Press, Cambridge.

<Primer čianka u časopisu:>

Greenwald, B. and Stiglitz, J. E. (1993), “Financial Market Imperfections and Business Cycles” *Quaterly Journals of Economics*, Vol. 108, Pp 77 - 114

< Primer za knjigu koja je uređivana:>

Blinder, A. S. (2006), "The Case Against the Case Against Discretionary Fiscal Policy", in Kopcke et al. (ed.) (2006), *The Macroeconomics of Fiscal Policy*, MIT Press, Cambridge Massachusetts, Pp 25-61

< Primer za working paper:>

Li, G. and Smith, P. A. (2009), "New Evidence on 401(k) Borrowing and Household Balance Sheets", Federal Reserve Board, Washington, Working paper, No. 19, May2009

< Primer za internet referencu:>

<http://www.nber.org/cycles.html> [Pristup: 08/02/07]

Pripremljen rad na način izložen u ovom uputstvu u elektronskoj formi treba poslati na e-mail adresu: deb.ekonomski.vidici@gmail.com

Svi poslati radovi podležu anonimnim recenzijama. Samo pozitivno recenzirani radovi biće objavljeni.

EKONOMSKI VIDICI 1-2 2019.